

הנורמליזציה – פנים רבות לה: דגמים ביחסי ישראל-ערב

אלי פודה

האוניברסיטה העברית בירושלים ומכון מיתווים

הסכמי אברהם בין ישראל, איחוד האמירויות הערביות, בחריין, מרוקו וסודאן ב־2020 בישרו על הופעת דגם חדש של נורמליזציה. על רקע קיומו של שלום "קר" בין ישראל למצרים ולירדן – הקיים בעיקר בין הממשלות ולא בין העמים – דגם "חם" יותר של שלום התפתח עם האמירויות, בחריין ומרוקו. התפתחות זו הפתיעה במיוחד, לאור העובדה שלא חלה כל התקדמות בנושא הסכסוך הישראלי-פלסטיני ושממשעות המונח הערבי לנורמליזציה (תטביע) בעולם הערבי שלילית מעיקרה. מאמר זה ממפה את דגמי הנורמליזציה שצמחו ביחסי ישראל עם מדינות ערב לאורך השנים. מיפוי זה מלמד על קיומם של שלושה דגמים: נורמליזציה לא־רשמית המאופיינת בקיום קשרים דו־צדדיים – בעיקר חשאיים – ללא כינון יחסים דיפלומטיים; נורמליזציה רשמית פונקציונלית (גם חלקית, כפויה או סלקטיבית), המאופיינת בשיתופי פעולה בתחומי ביטחון, מודיעין ולעיתים גם כלכלה. זו מבוססת בעיקר על קיומם של אינטרסים ואויבים משותפים ומתקיימת בעיקר מאחורי הקלעים, אך יש בה גם גילויים פומביים הנובעים מקיומם של יחסים דיפלומטיים; נורמליזציה לגיטימית (או מלאה), המאופיינת בשילוב של שיתוף פעולה ברמה הממשלתית וברמה העממית. המשטר מוביל מלמעלה תהליך של שיתוף פעולה עם ישראל, שרובו מתנהל בגלוי ובפומבי ומקצתו בסתר. הדיון התאורטי מניח את התשתית לניתוח היסטורי אמפירי של הדגמים הללו ביחסי ישראל עם הפלסטינים ועם מדינות במזרח התיכון.

מילות מפתח: נורמליזציה, מזרח תיכון, עולם ערבי, יחסי ישראל-ערב, שלום, מצרים, ירדן, איחוד האמירויות, בחריין, מרוקו, רשות פלסטינית, דיפלומטיה.

מבוא

הסכמי השלום שחתמה ישראל עם איחוד האמירויות הערביות, בחריין, מרוקו וסודאן במחצית השנייה של 2020 הוכתרו מייד על ידי נשיא ארצות הברית דונלד טראמפ וראש ממשלת ישראל בנימין נתניהו כהסכמי "נורמליזציה". השימוש במונח זה לא היה מקרי; הוא נועד להדגיש כי בניגוד להסכמי השלום הוותיקים עם מצרים, ירדן ואש"ף המאופיינים כשלום קר, הסכמי השלום החדשים יהיו חמים ויאופיינו בקשרים לא רק בין ממשלות אלא גם בין עמים. בחלוף יותר משנה נראה כי אכן קיימים הבדלים משמעותיים בין הסכמי השלום הוותיקים והחדשים. אומנם גם הסכמי השלום של ישראל עם מצרים, ירדן ואש"ף ידעו תקופות חמות – בעיקר עם כינון היחסים הדיפלומטיים – אולם נראה כי קיים הבדל עמוק באופן מימוש ההסכמים. משמעות הדבר היא ששלום קר אינו בהכרח הדגם היחיד, וכי ביחסי ישראל-ערב התפתחו דגמים נוספים של נורמליזציה.

בחלוף יותר משנה נראה כי אכן קיימים הבדלים משמעותיים בין הסכמי השלום הוותיקים והחדשים. משמעות הדבר היא ששלום קר אינו בהכרח הדגם היחיד, וכי ביחסי ישראל-ערב התפתחו דגמים נוספים של נורמליזציה.

המונח נורמליזציה מתקשר לדיון בנושא השלום; הספרות האקדמית אינה מרבה לעסוק בקשר בין שני המונחים, אולם ניכר כי נורמליזציה רלוונטית בעיקר לחברות ולמדינות המצויות במצב שלאחר קונפליקט או השגת הסדר (Hoglund & Kovacs 2010, pp. 367-390). כך למשל, במצב של "שלום רעוע" (מה שמכונה negative peace) סימני הנורמליזציה מעטים, אם בכלל; במצב של "שלום קר" (cold, restricted, adversarial peace) שיתוף הפעולה מתקיים בעיקר בין גופים ממשלתיים, וקשרים בין אנשים נתקלים במכשולים; במצב של "שלום נורמלי" (normal peace) מתחילים להתפתח גם קשרים בין אנשים; ואילו במצב של "שלום חם" (warm, positive, stable peace) שיתופי הפעולה מתקיימים בכל הרמות: הממשלה מעודדת קשרים בין אנשים וארגוני החברה האזרחית יוזמים אף הם קשרים (שמיר 2012, עמ' 555; Caplan, 2019; Miller, 2000, p. 59).

מאמר זה בוחן את התפתחות המונח נורמליזציה בהקשר ליחסי ישראל עם מדינות ערב. בחינה זו מובילה למסקנה שביחסים אלה התפתחו שלושה דגמים של נורמליזציה, שלכל אחד מהם מאפיינים משלו.

נורמליזציה מהי?

הגדרות

המשמעות המקובלת של המונח נורמליזציה היא להפוך משהו לא-נורמלי לנורמלי או להחזירו למצב נורמלי. מרבית המילונים מקשרים את המונח ליחסים בין מדינות; בהקשר זה נכתב במילון מקמילן כי "אם שתי מדינות מנרמלות את יחסיהן, לאחר מלחמה או סכסוך שוב יש ביניהן יחסים ידידותיים" (Macmillan, n.d.). ההגדרה בספרו של ברסטון העוסק במונחי דיפלומטיה היא: "תהליך הכרוך [...] בהפגת מתיחות ובשיפור היחסים, כמו גם בידוד, הכלה או פתרון, באופן חלקי או מלא, של הגורמים העיקריים לסכסוך או למתח" (Barston, 2006, p. 246). ברסטון רואה את הנורמליזציה כתהליך התקרבות בין מדינות ומונה בו עשרה שלבים, כאשר השלב התשיעי הוא כינון יחסים דיפלומטיים ויישומם הוא השלב האחרון (עמ' 251). אף שהגדרות אלה מעורפלות קמעה, יש להן שתי משמעויות: האחת, מדובר בתהליך של חזרה למצב נתון; והשנייה, המצב הקודם היה חריג או לא-נורמלי. להגדרות אלה שתי בעיות: ראשית, מי קובע מהם יחסים נורמליים? מה שנתפס כנורמלי בעיני צד אחד יכול להיתפס כלא-נורמלי בצד האחר. שנית, קודם למצב המלחמה לא היו לישראל יחסים דיפלומטיים עם מדינות ערב, ולכן לא היה מדובר בהשבת המצב לקדמותו אלא ביצירת מצב חדש. כפי שנראה להלן, המונח זכה לפרשנויות שונות במהלך השנים.

הזירה הבינלאומית

השימוש במונח נורמליזציה ביחסים בינלאומיים התקשר בדרך כלל לכינונם של יחסים דיפלומטיים. למשל, ב-1965 חתמו יפן וקוריאה בתיווך ארצות הברית על חוזה ל"יחסים בסיסיים" (Treaty of Basic Relations) שדיבר על רצון משותף לקיים "שכנות טובה ונורמליזציה של היחסים על בסיס העיקרון של כבוד משותף לריבונות". נוסף על כינונם של יחסים דיפלומטיים וקונסולריים בין שתי המדינות, ההסכם כלל גם כוונה לחתום על הסכמים נוספים שיסדירו את סוגיות הריבונות הימית, סחר, תעופה אזרחית ועוד (Cha, 1996, pp. 123-160; Mobius, 1966, pp. 241-248; Oda, 1967, pp. 35-56).¹ במילים אחרות, הנורמליזציה כללה כינון יחסים דיפלומטיים באופן מידי ותחילתו של משא ומתן לחתימת הסכמים נוספים שיסדירו את היחסים בכמה תחומים אזרחיים. גם מדיניות הפתיחות של קנצלר גרמניה וילי ברנדט כלפי מזרח גרמניה בשנות ה-60 וה-70 הובילה לחתימתם של "הסכמי נורמליזציה" עם רומניה (1967), ברית המועצות ופולין (1970), מזרח גרמניה (1972) וצ'כוסלובקיה

בישראל (ראו להלן), של הסדרים לאחר כינון יחסים דיפלומטיים שנועדו להעמיק את היחסים, היה פחות מוכר בזירה הבינלאומית.

הפרשנות הישראלית

המונח נורמליזציה לא היה נפוץ בישראל עד מחצית שנות ה-60. הוא נעשה מקובל יותר בעת המשא ומתן לכינון יחסים דיפלומטיים עם גרמניה המערבית ב-1965. כבר לאחר חתימת הסכם השילומים ב-1952 הביע הקנצלר קונרד אדנאואר (Adenauer) תקווה שהסכם זה יביא לידי "נורמליזציה של היחסים" בין גרמניה וישראל (דברי אדנאואר, 1953). בטרם התפרסמה ההודעה המשותפת על כינון יחסים נוצרה מחלוקת בנוגע לטקסט: בעוד ישראל ראתה חפיפה בין כינון יחסים דיפלומטיים ונורמליזציה (בדומה לפרשנות בעולם), גרמניה העדיפה לפרש את חילופי השגרירים כ"צעד להשלמה בין העם הגרמני והיהודי" (דויטשקרון, 1965). ראש הממשלה לוי אשכול התייחס לקשיים הרגשיים של ישראל ואמר: "קשרים דיפלומטיים אף כי הם מסדירים את היחסים בין ממשלות ויכולים במידה מסוימת להסיר מכשולים מעל דרך ההבנה בין שני העמים – רב המרחק בינם לבין נורמליזציה של היחסים התרבותיים והמוסריים" (מרקוס ואלישיב, 1965). באיגרת לאדנאואר לרגל כינון הקשרים הדיפלומטיים כתב אשכול כי הסכם זה יהווה נורמליזציה של היחסים בין שתי המדינות, אך לא בין שני העמים (חריף, 1965). בכך הבהיר אשכול כי יש דרגות של נורמליזציה, והגבוהה שבהן היא פיוס בין העמים. הפרשנות של אשכול התקבלה גם בעיני הציבור; לרגל הגשת כתב האמנתו של השגריר הגרמני החדש רולף פאולס (Pauls) בישראל ולציון יום השנה לליל הבדולח בגרמניה (9-10 בנובמבר 1938) פרסמו כמה ארגוני לוחמים נגד הנאצים הצהרה הרואה "בהתקרבות לגרמניה פגיעה חמורה בהבטחותיה של ממשלת ישראל, כי יחסים דיפלומטיים בין שתי המדינות אין משמעותם נורמליזציה בין העם היהודי לגרמני" (הצהרה, 1965). תגובת השגריר הייתה ש"אי אפשר להסדיר נורמליזציה ביחסים בין גרמנים ליהודים. יחסים אלה חייבים לצמוח. זהו תהליך מכאיב העלול להימשך דורות רבים" (דויטשקרון, 1966).

הדין במושג נורמליזציה היה מרכזי במהלך המשא ומתן לשלום עם מצרים. אולם אפילו עוד קודם לכן, במהלך הקמפיין לבחירות מאי 1977 נכתב במודעה של התנועה הדמוקרטית לשינוי שהמפלגה נכונה לפשרות במסגרת הסכם שלום חוזי שיביא לנורמליזציה של החיים באזור, שמשמעותה: "ביטול החרם הערבי ותעמולת האיבה, שיט חפשי, גבולות פתוחים, חילופי שגרירים,

(1973), שנועדו לכונן יחסים דיפלומטיים "נורמליים" בין המדינות. משמעות הנורמליזציה בהסכמים אלה הייתה הפחתת המתיחות הדיפלומטית והמדינית, בתקווה שיתפתח דפוס של שיתוף פעולה בין המדינות. באופן מעשי מידת הנורמליזציה של היחסים בין קוריאה ויפן ובין גרמניה ומדינות מזרח אירופה לאחר כינון היחסים הדיפלומטיים השתנתה בהתאם לנסיבות המדיניות בזירה האזורית ובזירה העולמית.

משמעות דומה הייתה למונח נורמליזציה גם בהקשר של יחסי ארצות הברית-סין. תהליך ההפשרה בין שתי המדינות, שהחל בביקורו החשאי של קיסנינג'ר בבייג'ינג (יולי 1971), נמשך בביקורו הפומבי של ניקסון בסין (פברואר 1972) והסתיים בהצהרה משותפת על כינון יחסים דיפלומטיים בתקופת כהונת הנשיא קרט בדרצמבר 1978 כונה אף הוא נורמליזציה (Fardella, Kirby et al., 2007, pp. 545-578; 2009). בהצהרה זו אמר קרט כי תוך שבועיים ממתן ההצהרה "שתי הממשלות יישמו נורמליזציה מלאה של היחסים הדיפלומטיים". הוא הביע תקווה כי הנורמליזציה "והיחסים המסחריים והתרבותיים המתרחבים שהיא תביא בכנפיה יתרמו לאומה שלנו, לאינטרס הלאומי שלנו וליציבות באסיה" (Jimmy Carter, 1978). הנורמליזציה שהושגה אפוא עם כינון היחסים הייתה אמורה להביא לשיתופי פעולה בתחום המסחר והתרבות, אולם אלה לא התחייבו מעצם כינון היחסים ואף לא היו חלק מהמושג נורמליזציה. למעשה, צעדי ההתקרבות בין ארצות הברית וסין לאחר ההצהרה כונו "פוסט-נורמליזציה" (Hsiao & Witunski, 1983, pp. 16-21).

גם תהליכי ההתקרבות בין ארצות הברית ווייטנאם, בין ברית המועצות, יפן וסין ובין אינדונזיה וסין כונו נורמליזציה (Hegghammer, 2001, pp. 17-18; Rozman, 2000; Stern, 2005; Vishwanathan, 1973). כך גם תהליך ההתקרבות בין סרביה וקוסובו לאחר שהכריזה על עצמאותה ב-2008 כונה נורמליזציה. התהליך כלל חתימת כמה הסכמים בשנים 2013-2020 בתיווך האיחוד האירופי וארצות הברית, שפתחו את הדלת להידברות בין שתי המדינות ולהסכמה לנרמל את יחסיהן הכלכליים, אולם תהליך זה לא הוביל באותה עת לכינונם של יחסים דיפלומטיים (הסכם היסטורי, Serbia and Kosovo, 2013; 2013).

דוגמאות אלה מלמדות כי לנורמליזציה בזירה הבינלאומית היו שתי פנים: האחת, כינון יחסים דיפלומטיים "נורמליים" לאחר קונפליקט, וזאת בדרך כלל מתוך מטרה להחזיר את היחסים לקדמותם; השנייה, הסדרים דו-צדדיים בתחומי ביטחון ו/או כלכלה ומסחר, אך ללא כינון יחסים דיפלומטיים. דווקא המובן שהתקבע

להדפיס (אריג), להכתים (בגד), לאלף (בעל חיים).³ מונח קרוב מבחינה אטימולוגית הוא **טביעי**, שתרגומו טבעי, ועל כן **טביעי** משמעו הפיכת משהו לטבעי, לנורמלי, הווה אומר – נורמליזציה.

הפרשנות המצרית לשלום עם ישראל הייתה מצומצמת מלכתחילה. על פי עדותו של נשיא מצרים אנואר סאדאת, הוא היה נכון לחתום על הסכם שלום עם ישראל ב־1971 אולם לא על חוזה שלום, וזאת משום שחוזה מחייב נורמליזציה של היחסים, ואת זה הוא היה מוכן לעשות רק מקץ חמש שנים. הוא הוסיף ואמר ש"ממשלות אינן יכולות להתערב בקצב הנורמליזציה בין עמים. אין כל אפשרות לסלק בתוך שנה אחת את אשר נתרקם ב־30 שנה" (שגב, 1980:ב). דברים דומים אמר סאדאת גם ב־1975: "אל תבקשו ממני לכוון יחסים נורמליים עם ישראל. אני מוכן לחתום על הסכם שלום, ולהיות מחויב לו, אולם רק טבעי הדבר שלאחר שנים ארוכות של מלחמה, איבה ושפיכות דמים, לא יתכן שיכוננו קשרים טבעיים ב־רגע" (שמיר, 2016, עמ' 128). באפריל 1977, חצי שנה לפני ביקורו בירושלים, סאדאת חזר ואמר שחתימת הסכם שלום עם ישראל משמעותה הפסקת מצב הלוחמה בלבד, ואילו הנורמליזציה תגיע בעתיד לא מוגדר (דיסנצ'ק, 1977). כאשר נשאל השר לענייני מדינה בוטרוס ע'אלי ב־1979 מה משמעות המונח טביעי, הוא ענה: "כינון יחסים רגילים או טבעיים כמו עם כל מדינה בעולם בהתאם לריבונות המצרית". בהקשר זה הוא ציין חילופי סגל דיפלומטי, תיירות, חתימת הסכמי סחר, בהדגישו שהנורמליזציה היא צעד בדרך לשלום מלא וכולל. ע'אלי התכוון בכך שקצב הנורמליזציה תלוי במידת התקדמות השיחות בין ישראל למצרים ביחס לפתרון הבעיה הפלסטינית (ע'אלי, 1990, עמ' 588; 608).

הסכמי קמפ דייוויד והסכם השלום דיברו על כינון "יחסים נורמליים" בין ישראל ומצרים. המונח בערבית **עלאקאת טביעיה** (יחסים טבעיים או נורמליים) לא עורר התנגדות מיוחדת, אולם ההתעקשות הישראלית לצקת תוכן ממשי ליחסים – דהיינו לא רק בין הממשלות אלא גם בין העמים – זכתה להתנגדות בציבור המצרי. המעבר מ"יחסים נורמליים" ל"נורמליזציה" כונה בערבית **טביעי אל-עלאקאת**. יש מקום לשער שהמשמעות השלילית של הכתמה ואילוף במונח טביעי הקלה על מתנגדיו להדביק לו את המובן של נורמליזציה (אל־בסתאני, 2013, עמ' 24–25; Kornbluth, 2002, p. 82). אפשר גם להקיש על משמעות התביעי מכך שהמונח הנוגד לו הוא **מקאטעה** – החרמה.⁴ במהרה הוא הפך למילת גנאי בציבוריות המצרית והערבית, והשימוש בו על ידי מתנגדי השלום נעשה בעיקר כדי

קשירת יחסי מסחר ותיירות, חילופי מידע ושיתוף פעולה כלכלי כלל־אזורי" (ניצים? יונים? לא, 1977). הסכמי קמפ דייוויד וחוזה השלום דיברו על כינון "יחסים נורמליים" בין ישראל ומצרים. הבחירה במונח מעורפל זה (ראו בדיון על יחסי ישראל־מצרים) הייתה תולדה של ההתעקשות המצרית, אולם ישראל בחרה להבין את המונח כחופף לנורמליזציה. הפרשנות הישראלית למונח, כדברי שמעון שמיר, הייתה מיוחדת בתחום היחסים הבינלאומיים: היא נבעה מההכרה שהסכסוך עם הערבים אינו טריטוריאלי גרידא אלא נסב על עצם ההכרה בזכות קיומה של ישראל. ואם מצרים הייתה אמורה לקבל תמורה מוחשית בדמות ויתור על נכסים טריטוריאליים, ישראל ציפתה לקבל נכסים לא מוחשיים כמו הכרה מלאה, שהייתה אמורה להשתקף במילה נורמליזציה, הכוללת את מגוון שיתופי הפעולה (Shamir, 1988, p. 201). ואכן, במהלך נאומו בכנסת בעת ביקור סאדאת אמר מנחם בגין בהקשר זה: "אנחנו רוצים להקים יחסים נורמאליים בינינו כפי שהם קיימים בין כל העמים אפילו אחרי כל המלחמות" (דברי ראש הממשלה, 1977).

ראוי עוד לציין כי המונח נורמליזציה עלה גם בהקשר של כינון הקשרים בין ישראל וסין (1992) ובין ישראל ופולין (1990). למעשה השימוש במונח זה היה זהה לכינון יחסים דיפלומטיים (Han, 1992, p. 76; Shai, 2011, p. 25). בהקשר הפולני המונח נורמליזציה נקשר גם למגעים המוקדמים החשאיים בין שתי המדינות במהלך שנות ה־80, שנועדו להיות צעד ראשון לקראת כינון יחסים דיפלומטיים (כפיר וגנאור, 1985; Abadi, 2005).

הפרשנות הערבית

המונח נורמליזציה נכנס אל השיח הערבי בסוף שנות ה־70 בעקבות הסכמי קמפ דייוויד. המונח הערבי שיוחד לביטוי זה היה **טביעי**. ההיסטוריה האטימולוגית של המונח אינה מצביעה על אחריתו; מילוני הערבית הקלאסית מפרשים את המונח כמילוי של כלי קיבול כלשהו (כד או דלי), או העמסה של בהמת משא (אל־ג'והרי, 2009, עמ' 691). אחד המילונים מרחיב את היריעה ומתרגם כך: לאטום, להעמיס או להפוך משהו או משהו למלוכלך או לא טהור (Lane, 1956, p. 1823). מילון אחר מציע משמעות נוספת וייחודית: לאלף או לאמן (בהמת משא או רכיבה) (Hava, 1982, p. 426). מובן זה אומץ על ידי אחד המילונים המודרניים (Cowan, 1994, p. 644). המשמעות במילונים לערבית מודרנית כבר מתקרבת לזו המוכרת כיום: להרגיל משהו לעשות משהו או להחזיר משהו למצבו הקודם (שלפני ריב או סכסוך).² מילון מילסון כולל כבר את כל המשמעויות הישנות והחדשות של המונח **טביעי**: לנרמל (יחסים),

הפרשנות הערבית הבחינה אפוא בין המונח יחסים טבעיים, שמשמעותו כינון יחסים דיפלומטיים וקשר בין ממשלות, ובין נורמליזציה, שמשמעותה קשר בין העמים.

נורמליזציה לא־רשמית (Informal Normalization)

נורמליזציה זו מאופיינת על ידי קיום קשרים דו־צדדיים – בעיקר חשאיים – ללא כינון יחסים דיפלומטיים. בעולם קיימות לא מעט דוגמאות למצב זה, כמו סרביה וקוסובו. גם בוליביה וצ'ילה מקיימות יחסי מסחר ותיירות אולם ללא יחסים דיפלומטיים, וזאת בשל סכסוך גבולות ביניהן; טורקיה וארמניה נקטו צעדי נורמליזציה שונים ביחסיהן, אך לא כוננו יחסים דיפלומטיים (Hill et al., 2015). גם בין גאורגיה ורוסיה מתקיימים קשרי מסחר ותיירות, למרות שאין ביניהן קשרים דיפלומטיים בשל סכסוך טריטוריאלי על אבחזיה ודרום אוסטיה – הנמצאות בריבונות גאורגית אך בשליטה רוסית. במקרים אלה ואחרים היעדר יחסים דיפלומטיים לא מנע פיתוח קשרים בד בבד עם המשך הסכסוך, וזאת בשל קיומם של אינטרסים משותפים (Georgia and Russia, 2020). דגם זה התקיים גם ביחסים שהתפתחו בין ישראל וכמה מדינות בעולם הערבי ובעולם בכלל, בתקופה שקדמה לכינון היחסים הדיפלומטיים. כך למשל התקיימה נורמליזציה ביחסי ישראל וברית המועצות בתחומי התרבות, המדע והתיירות עוד בטרם כוננו ביניהן יחסים דיפלומטיים (מרקיש, 1987).

ישראל קיימה יחסי נורמליזציה לא־רשמיים עם מדינות במרחב המזרח התיכון בתקופות שונות (פודה, 2022). באופן רשמי וגלוי ישראל כוננה יחסים דיפלומטיים רק עם טורקיה ב־1949. עם איראן התפתחה מערכת יחסים אחרת: מאז ראשית שנות ה־50 נציגים דיפלומטיים שירתו בשני הצדדים, אולם הנציגות לא הייתה מוכרת באופן רשמי. עד המהפכה ב־1979 התקיים שיתוף פעולה בין המדינות בדרג ממשלתי, בעיקר מול חצר השאה, הצבא והמודיעין (סאֶאֶכ). משרדי החוץ היו מודרים מפעילות זו, שהתנהלה כולה מאחורי הקלעים. הנורמליזציה בין ישראל ואיראן כללה שיתוף פעולה צבאי, שיתוף פעולה מודיעיני נגד אויבים משותפים (בעיקר מצרים והנאצרים), אספקת נפט איראני, סיוע חקלאי ישראלי וסחר משותף. מעבר למטרות אלה, קשר זה נועד לחלץ את ישראל מבידודה האזורי. מבחינת איראן ישראל שימשה צינור חשוב לארצות הברית, וזאת בשל האמונה שכוחו של הלובי היהודי בקונגרס ובממשל יכול לסייע לה בשלל תחומים צבאיים ואזרחיים (פודה, 2022, עמ' 290–356).

לנגח את המשטר. בעקבות זאת אפילו תומכי השלום נאלצו להתנער מהשימוש במונח תטביע. לדברי שמעון שמיר, "לא הנורמליזציה נעשתה לגיטימית בקרב הציבור במצרים, אלא דווקא הוקעת הנורמליזציה, אשר נהפכה לחובה אזרחית כמעט" (שמיר, 2006, עמ' 34–35).

דוגמה בולטת לרגישות הערבית לגבי שאלת המינוח באה לידי ביטוי ביוזמת השלום הערבית שאימצה הלוגה הערבית במארס 2002. קדם לה ריאיון שהעניק יורש העצר הסעודי עבדאללה לכתב הניו יורק טיימס טום פרידמן, שבו הציע "נורמליזציה מלאה" עם ישראל תמורת נסיגה מלאה שלה מכל השטחים הכבושים, כולל בירושלים (Friedman, 2002). בעקבות ריאיון זה החל דיאלוג בין־ערבי בנוגע לאימוץ יוזמה ערבית לסיום הסכסוך הישראלי־ערבי. ואכן ועידת הפסגה בביירות אימצה יוזמת שלום, אך המילה נורמליזציה הוחלפה במונח המעורפל "יחסים טבעיים/נורמליים" (לביא, 2010, עמ' 163; Muasher, 2008, p. 102–133). הפרשנות הערבית הבחינה אפוא בין המונח יחסים טבעיים, שמשמעותו כינון יחסים דיפלומטיים וקשר בין ממשלות, ובין נורמליזציה, שמשמעותה קשר בין העמים. לסיכום חלק זה ובהתבסס על הפרשנויות השונות, מאמר זה יאמץ הגדרה כללית הרואה בנורמליזציה מכלול שיתופי פעולה בתחומי המדיניות, הכלכלה והתרבות בין ממשלות ובין עמים (יקין, 2003, עמ' 13).

דגמים של נורמליזציה

יחסי השלום הקרים של ישראל עם מצרים וירדן נתפסו במשך שנים כדגם היחידי של שלום בין ישראל למדינות ערב. שלום קר, כהגדרתו של בני מילר, הוא מצב שבו מרבית המחלוקות הוקהו אך לא נפתרו, קשרים מתנהלים בעיקר בין ממשלות, קיימות קבוצות המתנגדות לשלום ותוכניות מגירה למלחמה שיכולה להתרחש בעת שינויים פנימיים או בינלאומיים (Miller, 2000, p. 59). ואולם חתימת הסכמי אברהם ב־2020 עם איחוד האמירויות, בחריין ומרוקו לימדה גם על התפתחות מודל חם של יחסים. בשלום חם, כותב מילר, המחלוקות נפתרו, הקשרים מתקיימים גם בין העמים, אין קבוצות מתנגדות והמלחמה אינה אופציה. הדיון בפרשנות המונח נורמליזציה מלמד כי הוא אכן מתקשר בעיקר למצבי פוסט־קונפליקט, אולם הוא יכול להופיע עוד לפני כינון יחסים דיפלומטיים. אי לכך מאמר זה מציע לראות את הנורמליזציה כמושג גמיש הנמצא על רצף ובו שלושה דגמים של יחסים: הראשון – נורמליזציה לא־רשמית; השני – נורמליזציה רשמית פונקציונלית; והשלישי – נורמליזציה לגיטימית או מלאה.

עמ' 420-427; 184-195, 2015, Podeh). גם בעת מלחמת המפרץ ב-1991 עמדו שתי המדינות בקשר. בין ישראל לירדן היה למעשה שלום דה פקטו – שיתוף פעולה פונקציונלי שהונע על ידי אינטרסים משותפים (Lukacs, 1997, pp. 62-63).

מדינה נוספת שקיימה נורמליזציה לא־רשמית עם ישראל הייתה מרוקו. ראשית המגעים נגעה לעליית יהודים ממרוקו, אולם הם התפתחו לקשרי מודיעין ענפים. המוסד הקים נציגות במרוקו ב-1963 ואף היה מעורב, כנראה בעקיפין, בפרשת הריגתו של איש האופוזיציה אל־מהדי בן־ברכה על ידי המודיעין המרוקאי ב-1965. לאורך השנים התקיימו קשרים מדיניים בין שתי המדינות – המלך חסן הרבה להיפגש, בדרך כלל בחשאי, עם אישים פוליטיים מישראל, בעיקר עם שמעון פרס. מרוקו אירחה גם שני מפגשים חשאיים בין נציגים בכירים מישראל וממצרים (שר החוץ דיין וסגן ראש ממשלת מצרים חסן תוהאמי) ב-1977, שהכינו את הקרקע לביקורו ההיסטורי של סאדאת בירושלים. לאחר חתימת הסכמי אוסלו (1993) והשלום עם ירדן (1994) הסכימה מרוקו לכינון יחסים דיפלומטיים בדרג של משרדי קישור. עד לסגירתם בשנת 2000 הנורמליזציה בין ישראל ומרוקו הייתה רשמית ופונקציונלית לקידום אינטרסים משותפים בדרג הממשלתי. מאז חזרו היחסים לדגם הלא־רשמי, אם כי נכללו גם קשרי חברה אזרחית ובהם תיירות ושיתוף פעולה בין־דתי (פודה, 2022, עמ' 476-526).

נורמליזציה לא־רשמית אינטנסיבית פחות התקיימה גם ביחסי ישראל עם עומאן מאז שנות ה-70, ועם בחריין, האמירויות וקטר מאז שנות ה-90 (פודה, 2022, עמ' 566-607). אין ספק כי קיומה של נורמליזציה לא־רשמית עם כל המדינות הללו סייעה במעבר ליחסים רשמיים.

נורמליזציה רשמית פונקציונלית

(Formal Functional Normalization)⁵

דגם זה מאופיין בשיתופי פעולה בתחומי ביטחון, מודיעין ולעיתים גם כלכלה. נורמליזציה זו מבוססת בעיקר על קיומם של אינטרסים ואובייטים משותפים והיא מתקיימת בעיקר מאחורי הקלעים, אך יש בה גם גילויים פומביים הנובעים מקיומם של יחסים דיפלומטיים. שיתוף הפעולה מתבצע בין גורמים רשמיים בלשכות הנשיא או המלך, משרדי הביטחון, הצבא, סוכנויות המודיעין ומשרדי ממשלה רלוונטיים (כלכלה, מסחר, נפט, אנרגיה, מים ועוד). חרף שיתוף הפעולה ברמה של מוסדות ממשל, המשטר אינו מעודד נורמליזציה ברמה העממית, אינו משתמש בכלים שלו (למשל תקשורת וחינוך) כדי לאכוף אותה, אינו נלחם בארגוני חברה אזרחית המחרימים את ישראל ולעיתים אף מטיל הגבלות וסייגים על קידומה.

גולת הכותרת של שיתוף הפעולה הייתה כינון מנגנון משולש בין ישראל, טורקיה ואיראן בסוף שנות ה-50 שנקרא Trident (קלשון) והתמקד בחילופי מידע בדבר האיום הסובייטי והמצרי. לימים נקרא שיתוף פעולה זה "ברית הפריפריה" (אלפר, 2015, עמ' 27-71). היה גם ניסיון ליצור משולש דרומי בהשתתפות ישראל, אתיופיה וסודאן אולם הוא לא התממש, למעט קשר בין ישראל ואתיופיה וקשר מזדמן עם סודאן. בהוראת השאה איראן התעקשה שהיחסים יישארו חשאיים, וזאת בשל החשש מהתגובה של מדינות מוסלמיות וערביות לקשר. ראש הממשלה עלי אמני אמר לבן־גוריון בעת ביקור חשאי בטהראן: "יחסי איראן־ישראל אינם יכולים לקבל אופי פומבי. תרשה לי לשמור את זה בינינו באופן חשאי [...] היחסים שלנו הם מקבילים (דומים) לאהבה אמיתית בין שני אנשים מבלי שיתחתנו זה עם זה. כך זה עדיף" (יצחקוב, 2019, עמ' 280). הייתה זו עדות מכלי ראשון לתסמונת הפילגש במדיניותה של ישראל עם בעלות ברית ערביות ומוסלמיות במזרח התיכון. המשמעות הייתה שישראל נאלצה להסכין עם קיומו של שיתוף פעולה חשאי, בשל חשש שהתגלות שיתוף הפעולה תוביל לביקורת ולהקעת המשטרים, ובכך ייפגעו הלגיטימציה והיציבות שלהם.

מדינה נוספת שקיימה נורמליזציה לא־רשמית עם ישראל הייתה ירדן (פודה, 2022, עמ' 73-133). בניגוד לאיראן, שתי המדינות לא כוננו יחסים דיפלומטיים עד חתימת הסכם השלום ב-1994, אולם שיתוף הפעולה מאחורי הקלעים היה נרחב וראשיתו בין התנועה הציונית והמלך עבדאללה בתקופת המנדט הבריטי בשנות ה-20 של המאה ה-20. שיתוף פעולה זה התחזק בתקופת המלך חוסיין (1953-1999) החל מהעשור השני לשלטונו, והוא נפגש לפחות חמישים פעם עם אישים בכירים מישראל עד כינון השלום (שליים, 2009; שמיר, 2012). שיתוף הפעולה החשאי בין ישראל לירדן היה סוד גלוי. למעט השתתפות ירדן במלחמת 1967, שתי המדינות קיימו דיאלוג מתמשך בענייני הביטחון בגבולות, חלוקת מי הירדן ושורה של נושאים אזרחיים. כבר ב-1970 מילאה ישראל תפקיד חשוב בשמירה על שרידותה של הממלכה באירועי 'ספטמבר השחור'. לפני מלחמת יום הכיפורים הגיע המלך חוסיין לישראל כדי להזהירה מפני אפשרות של מלחמה.

אומנם עליית הליכוד לשלטון ב-1977 בלמה את הדיאלוג, אולם הוא חודש בשנות ה-80. באפריל 1987 סיכמו המלך חוסיין ושמעון פרס בחשאי על מסמך לונדון, שאמור היה להוביל לכינוסה של ועידה בינלאומית ולפתיחת משא ומתן מדיני, אולם ראש ממשלת האחדות הלאומית יצחק שמיר טרפד את המהלך (שליים, 2005,

במטרה לכרות הסכם בענייני מסחר (סעיף 2); בענייני תרבות (סעיף 3); תנועה חופשית של אזרחים וכל רכב (סעיף 4); קיום שכנות טובה והימנעות מתעמולה (סעיף 5); ענייני תעופה אזרחית, גישה חופשית בנמלים ומעבר חופשי בימים (סעיפים 6 ו-8).⁷ קביעת לוח הזמנים של חתימת ההסכמים נועדה להבטיח שמצרים תקיים את הבטחותיה בתחום זה עוד בטרם נשלמה הנסיגה מסיני. הנורמליזציה הפכה אפוא לחלק אינטגרלי מחוזה השלום. לאחר חתימת חוזה השלום היה חשוב לישראל למלא אותו בתוכני נורמליזציה. בגין צוטט כמי שאמר בממשלה שקשרים דיפלומטיים בלבד "בלי נספחי תרבות, מסחר וכלכלה זה לא נורמליזציה..." (חרף, 1979א; 1979ב). מעבר לכך, ישראל, שוויתרה על נכסים טריטוריאליים מוחשיים, ציפתה לקבל בתמורה לא רק הישג לא־מוחשי (אך חשוב) בדמות הכרה אלא גם הישגים מוחשיים כמו פתיחת שגרירויות ונורמליזציה מלאה של היחסים, כדי להבטיח את יציבות ועמידות השלום. ועדת מנכ"לים בראשות אליהו בן־אלישר, מנכ"ל משרד ראש הממשלה ולימים השגריר הראשון בקהיר, המליצה על שורת צעדים בתחומי התיירות, התקשורת, המסחר, המדע ועוד, אך הדגישה את חשיבות הביצוע ההדרגתי וההתחשבות ברגישויות של המצרים (גמר, 1981, עמ' 21-26; גרנות, 1979).

שני הצדדים הקימו ועדת היגוי לניסוח הסכמי הנורמליזציה. ישראל ראתה חשיבות בסיום העבודה לפני מועד הנסיגה הסופי מסיני באפריל 1982 ובהשגת צעדי נורמליזציה רחבים ומקיפים ככל האפשר, ואילו המצרים, לטענת אפרים דובק שכהן כציר מדיני בשנים 1980-1983, "לחמו על כל עמדה בעקשנות הגובלת בחירוף נפש כדי לצמצם את ויתוריהם עד כמה שאפשר אך הקפידו לא לשבור את הכלים" (דובק, 1998, עמ' 139-140). בשנים 1980-1981 נחתמו לא פחות מ־50 הסכמים בשלל נושאים אזרחיים, לרבות הסכם מפורט בדבר שיתופי פעולה בתחום התרבות. רבים מהם לא מומשו בסופו של דבר (וינטר, 2015, עמ' 186; טמיר, 1988, עמ' 86-87; סולטן, 2007, עמ' 26; עלי, 1993, עמ' 259).

הצד הישראלי הבין מהר מאוד כי למרות חתימת הסכמי הנורמליזציה, פניה של מצרים מכוונים להרקתם מתוכן. מינויו של סעד מורתדא, דיפלומט לא בכיר בשירות החוץ המצרי, לשגריר בישראל היה סימן ראשון למדיניות של "נורמליזציה בפרופיל נמוך" (גרנות, 1980). כבר במחצית הראשונה של 1980, זמן רב לפני השלמת הנסיגה הישראלית מסיני, היו סימנים לנורמליזציה מצרית "סלקטיבית" (שגב, 1980א; ראוגם אסף, 1980; תדמור, 1980). אומנם בתחילה התקיימו

בד בבד, ארגוני חברה אזרחית רבים מחרימים את ישראל ואף הקימו ועדות שונות הנלחמות נגד גילויים של נורמליזציה. בשל היעדר לגיטימציה עממית לשלום, נורמליזציה זו חשופה לעליות ומורדות במערכת היחסים הדו־צדדית עקב השפעות של אירועים ברמה הפנימית והאזורית. מלחמות, עימותים ומתיחויות בין ישראל והפלסטינים עלולים לקרר או להקפיא את היחסים, ולו לתקופה מוגבלת. מנגד, התגברות איומים משותפים ו/או התקדמות בתהליך המדיני עם הפלסטינים עשויה להוביל לחיזוק ולחימום שיתופי הפעולה בין גורמי הביטחון והמודיעין בחשאי. אף שנורמליזציה זו אינה זוכה לתמיכה רחבה בעם, היא הוכיחה עמידות ויציבות; העובדה שהסכמי השלום נותרו תקפים מאז חתימתם (43 שנים עם מצרים ו־27 שנים עם ירדן) ושרדו חרף אירועים בולטים (מלחמת לבנון, שתי התקוממויות פלסטיניות, האביב הערבי, מלחמות בעזה ועוד) מלמדת שהסכמי השלום יציבים וכי אופי הנורמליזציה שנבחר משרת את מטרות המשטר. דגם זה מתאים ליחסי ישראל עם מצרים, ירדן וסודאן, השלום הזמני עם לבנון (1983-1984), היחסים הדיפלומטיים עם מרוקו, תוניסיה, קטר, עומאן ומאוריטניה בשנות ה־90, וכן היחסים עם הרשות הפלסטינית מאז שנת 2000. להלן ינותחו כמה מהדוגמאות הללו.

יחסי ישראל-מצרים

המשא ומתן שנפתח בין ישראל ומצרים לאחר ביקור סאדאת עמד בסימן התעקשות ישראלית להבטחת קיומה של נורמליזציה לאחר חתימת ההסכם וכינון היחסים. בהסכמי קמפ דייויד הסכימו ישראל ומצרים לחתום חוזה שלום ביניהן תוך שלושה חודשים; נקבע כי בעקבות חתימת החוזה ולאחר שתושלם נסיגת הביניים של ישראל מסיני, "יכוננו יחסים נורמליים בין מצרים ובין ישראל, ובכללם הכרה מלאה, לרבות יחסים דיפלומטיים, יחסי כלכלה ותרבות, שימת קץ לחרמות כלכליים ולמחסומים לתנועה חופשית של טובין ובני־אדם, והגנה על אזרחים באמצעות הליכי משפט הוגנים".⁶ בהקשר זה המונח יחסים נורמליים היה זהה לנורמליזציה כפי שישאל תפסה אותה.

נוסח דומה הופיע גם בסעיף 3 של הסכם השלום הישראלי-מצרי, והוא נועד להבטיח לישראל כי תהליך הנורמליזציה של היחסים לא יסתיים עם כינון היחסים הדיפלומטיים אלא יוביל לשיתופי פעולה אזרחיים. ישראל לא הסתפקה בכך: נספח 3 בהסכם כלל "פרוטוקול בדבר היחסים בין הצדדים" שקבע כי מעבר להחלפת שגרירים (סעיף 1), לא יאוחר משישה חודשים לאחר השלמת נסיגת הביניים, יפתחו הצדדים במשא ומתן

שלום (סלאם), אך הם מתנגדים לנורמליזציה (תטביע) (רוז אליוסף, 2009).

בחברה האזרחית היו גורמים רבים שהתנגדו לשלום ולנורמליזציה. התנגדות זו באה לידי ביטוי בקרב האיגודים המקצועיים (עורכי דין, אומנים, רופאים, מהנדסים, עיתונאים ועוד), מפלגות אופוזיציה של השמאל החילוני והליברלי, תנועות אסלאמיסטיות, אנשי עסקים, אינטלקטואלים וסטודנטים (סולטן, 2007, עמ' 50-68; ששון, 1992, עמ' 112, 99-97; Ginat & Abu Ghazaleh Mahajneh, 2021, pp. 9-30; Stein, 1997, pp. 305-306). האיגודים המקצועיים בולטים לאורך כל השנים בהובלת קו תקיף נגד כל גילוי של נורמליזציה. ההתנגדות לנורמליזציה נבעה משלל סיבות: מקצתן קוניוקטורליות שנגעו להשלכות של אירועים ספציפיים בסכסוך הישראלי-ערבי על הזירה הדו-צדדית והאזורית, ומקצתן מבניות שהתקשרו לאינטרסים של מצרים. הסיבות הקוניוקטורליות התקשרו לאירועים כמו תקיפת הכור בעיראק (1981), מלחמת לבנון והטבח בצברא ושאתילא (1982), הרחבת ההתנחלויות, הפצצת מפקדת אש"ף בתוניס (1985), האינתיפאדה הפלסטינית (1987), פתיחת מנהרת הכותל (1996), אייטשום הסכמי חברון (1997) וואי (1998), אינתיפאדת אל-אקצא (2000), מבצע חומת מגן (2002), מבצעי צה"ל בעזה ועוד. תגובת המשטר אינה אינסטרומנטלית גרידא אלא גם ביטוי של כעס ותסכול ממדיניות ישראל כלפי הפלסטינים. יתרה מזו, העניין הפלסטיני עודנו נתפס כסוגיה כלל-ערבית – 84 אחוזים מהנשאלים חשבו כך בסקר שערך מכון בדוחה ב-2011. אומנם עם השנים חלה ירידה קלה (77 אחוזים ב-2018), אולם מדובר עדיין ברוב ברור (المؤشر العربي, 2018). מנגד, הנורמליזציה התרחבה בתקופת ממשלת רבין (1992-1996), ממשלת ברק (1999-2001) וממשלות שרון ואולמרט לאחר ההינתקות מעזה (2004-2008), וזאת בשל ההתקדמות המדינית והימנעות מפרובוקציות מדיניות (סולטן, 2007, עמ' 69-135; ששון, 1992, עמ' 137-138; 142).

הסיבות המבניות להתנגדות לנורמליזציה התמקדו בשלושה מישורים: במישור הפוליטי-אסטרטגי מצרים פעלה לחזור לעולם הערבי לאחר שוועידות הפסגה הערבית בבגדאד ב-1978/79 החליטו על שורה של חרמות נגדה. החזרה לעולם הערבי חייבה את מצרים להנמכת פרופיל יחסיה עם ישראל. מצרים גם הואשמה בהפקרת הסוגיה הפלסטינית ולכן נאלצה להפגין מחויבות לכך בשלל דרכים. גם חתירתה להובלת העולם הערבי הייתה שיקול חשוב בהצגת המחויבות לבעיה הפלסטינית. כך למשל מצרים החזירה את שגרירה מישראל בעקבות מלחמת לבנון ופריצת שתי

מפגשים בין אינטלקטואלים, מפעלי תרבות כולל הקמת ביתן ישראלי ביריד הספרים הבינלאומי בקהיר (וינטר, 2015, עמ' 186-187), אולם בהכללה הנורמליזציה הייתה חד-סטרתית: ישראל פתחה מרכז אקדמי בקהיר, אך מרכז מקביל לא נפתח בישראל; תיירים ישראלים רבים ביקרו במצרים, אולם מספר התיירים ממצרים היה מועט והם נאלצו לעבור תלאות אדמיניסטרטיביות מרובות מצד השלטונות במצרים. הנורמליזציה, לטענת דובק, הפכה למכשיר רב-עוצמה בידי מצרים ליצירת לחץ על ישראל בשיטת המקל והגזר, ובכך לשגר מסרים חיוביים ושליליים לישראל, לערבים ולמצרים. לאחר 16 שנות מאמץ השיגה ישראל "שינויים שוליים מעטים" (דובק, 1998, עמ' 152).

המצרים התנגדו מלכתחילה לשימוש במונח נורמליזציה או לפרשנות הישראלית שלו, ולכן ניסו לשנות אותו או לא להשתמש בו. הם ניסו להיצמד למונח יחסים נורמליים או להציע מונחים חלופיים (וינטר, 2015, עמ' 188; 246). ההסתייגות המצרית לא נגעה רק לטרמינולוגיה אלא בעיקר לתוכני השלום. כפי שכתב פואד עג'מי, "השליטים שבחרו בשלום לא אימצו אותו לחיקם בפומבי. הם אותתו בכל דרך אפשרית שבחרו בו שלא מרצון, שהבחירה נכפתה עליהם" (עג'מי, 2000, עמ' 259). בכך העניקו השלטונות לגורמי חברה אזרחית מרחב פעילות לתקיפת השלום. השלום הקר, סיכם עג'מי, נולד מתוך הסכם סמוי בין המדינה לחברה האזרחית (עמ' 263-264).

המשטר המצרי העניק לתקשורת – הנתונה בשליטה ממסדית – אור ירוק לתקוף את ישראל כולל שימוש בביטויים אנטישמיים, וספרי הלימוד של משרד החינוך המשיכו לתאר בצורה סטראוטיפית את ישראל והיהודים. זו הייתה אינדיקציה נוספת לכך שהמשטר אינו נלחם במגמות של דמוניזציה ואולי אף מעודד אותן, ומשמעותן למעשה אנטי-נורמליזציה (ידלין, 1988; 2018, PODEH, pp. 141-166).

השלום והנורמליזציה היו בעיני המשטר נכס ונטל בזמנית: מצד אחד, מצרים זכתה לסיוע אמריקאי נדיב, להלוואות מקרן המטבע הבינלאומית והבנק העולמי ולהשקעות של חברות פרטיות; מצד שני היא הוחרמה על ידי מרבית מדינות ערב, איבדה את מעמדה המוביל בעולם הערבי וזכתה לקיתונות של ביקורת. במצב הזה שלום קר ונורמליזציה דלילה היו פתרון שגויש על הפער בין היות הסכם השלום נכס ונטל בעת ובעונה אחת. מאמר המערכת בשבועון הפופולרי רוז אל-יוסף התייחס לסתירה לכאורה זו בגיליון שהוקדש לשנה השלושים להסכם וקבע שמרבית המצרים רוצים

ואמין אל-מהדי (אל-מהדי, 2001), פעלו לקידום השלום והנורמליזציה. כמה מהם כמו עלי סאלם והמשורר הסורי אדוניס (כינויו של עלי אחמד סעיד) נענשו בדרכים שונות בשל עמדתם.

במישור הפסיכולוגי-תרבותי שררה חרדה מ"חדירה" (אח'תראק) או "פלישה" (ע'זו) של הנרטיב היהודי/ציוני. אינטלקטואלים מצרים וערבים סברו כי "נורמליזציה תרבותית" (תטביע ת'קאפי) היא הסכנה הגדולה ביותר הניצבת בפני האדם הערבי.

מאז עליית משטרו של עבד אל-פתאח א-סיסי ב־2013 התחממו יחסי ישראל-מצרים בעקבות חיזוק כמה אינטרסים משותפים: ראשית, התגברות האיום מצד ארגוני ג'האד אסלאמיים בסיני, שהובילה את המשטר לבקש מישראל סיוע מודיעיני וצבאי במלחמה נגדם. ישראל אף אפשרה למצרים להכניס כוחות צבא לסיני מעבר למה שמתיר הסכם השלום. שנית, הכלת שלטון חמאס בעזה. שלישית, הסתייעות בלובי היהודי בארצות הברית להבטחת המשך הסיוע האמריקאי. ולבסוף, התמודדות עם איומים אזוריים כמו איראן והשיעים. שיתוף הפעולה הישראלי-מצרי התקיים מאחורי הקלעים בין גורמים מדינתיים. ההתחממות ביחסים הגלויים התמקדה בתחום המדיני והכלכלי אך לא התרבותי (וינטר ועיסא, 2021; פודה, 2022, עמ' 211-219). עיתונאית מצרית כתבה בנובמבר 2021 כי בכל הנוגע ל"שלום העממי" לא חלה שום התקדמות מאז חתימת השלום (אל-טיב, 2021). גם אם הכללה זו גורפת מדי, הנורמליזציה נותרה ללא ספק רשמית ופונקציונלית גם לאחר 43 שנים (ראו פרי, 2021).

יחסי ישראל-ירדן

הדגם של נורמליזציה לא-רשמית חשאית ברמה הממשלתית אפיין את יחסי ישראל-ירדן עד חתימת חוזה השלום ביניהן ב־26 באוקטובר 1994. בניגוד להסכם השלום עם מצרים, ההסכם בין ישראל וירדן היה שיאו של תהליך של התקרבות ודיאלוג שהתנהל מאחורי הקלעים במשך שנים רבות. סעיף 5 של החוזה קבע שהצדדים מסכימים לכוון יחסים דיפלומטיים וקונסולריים מלאים ולהחליף שגרירים. כמו כן "הצדדים מסכימים כי היחסים הנורמליים ביניהם יכללו גם יחסים כלכליים ותרבותיים" (שמיר, 2012, עמ' 82-98).⁸ בחוזה דובר על שיתוף פעולה (מונח המוזכר לא פחות מ־24 פעמים) בשלל תחומים, כולל ביטחון, כלכלה, מים ועוד. נוסח חוזה זה ביטא לכאורה שלום חם, או לפחות חם

האינתיפאדות הפלסטיניות, הקפיאה את כל המגעים הבין-ממשלתיים בעקבות מבצע חומת מגן, וכן מילאה תפקידי תיווך מגוונים בין ישראל, הרשות הפלסטינית וחמאס (אורון, 2011; PODEH, 2007, pp. 111-120). במישור הפוליטי-כלכלי מצרים חששה מהתחזקות מעמדה של ישראל במזרח התיכון; חשש זה בא לידי ביטוי בשני אופנים: ראשית, בהתנגדותה בשנות ה-90 לקידום תפיסת "המזרח התיכון החדש" של שמעון פרס, שנתפסה כרצון להחליף הגמוניה צבאית ישראלית בהגמוניה כלכלית; שנית, במאבק לפירוק הנשק הגרעיני של ישראל (Landau, 2006, pp. 128-144). עם זאת התקיימו יחסי גומלין בסוגיות כלכליות שונות, למשל חתימה על הסכם גז והקמת אזורי תעשייה מועדפים (Qualified Industrial Zones). גם בתחומי החקלאות והתעשייה היו גילויים של שיתופי פעולה. בהכללה מצרים קידמה נורמליזציה בתחומים שהיטיבו עם כלכלתה, אך לא עודדה שיתופי פעולה נרחבים ואף הערימה קשיים על שיתוף פעולה ברמה עממית (סלע, 2006).

במישור הפסיכולוגי-תרבותי שררה חרדה מ"חדירה" (אח'תראק) או "פלישה" (ע'זו) של הנרטיב היהודי/ציוני. אינטלקטואלים מצרים וערבים סברו כי "נורמליזציה תרבותית" (תטביע ת'קאפי) היא הסכנה הגדולה ביותר הניצבת בפני האדם הערבי. לדעתם מטרת ישראל היא "למוטט את התרבות המצרית, לערער את האישיות המצרית ולסלף את ההיסטוריה של מצרים", וכן להחליף את הנרטיב המצרי של הסכסוך בנרטיב הישראלי, להפגין עליונות תרבותית ולהפיח במצרים הלך רוח של כפיפות ותלות בתרבות של האימפריאליזם והציונות. במילים אחרות, החשש שנופח על ידי מתנגדי הנורמליזציה היה מפני אובדן הזהות והאישיות המצרית (שמיר, 2016, עמ' 327). כל זה אמור היה להיעשות, לשיטתם, באמצעות ניצול רשתות התקשורת הרשמיות של מצרים. במשחק מילים בערבית הנורמליזציה (תטביע) נתפסה כסוג של אילוף (תטויע), ואילו השלום (סלאם) התפרש ככניעה (אסתסלאם) (עג'מי, 2000, עמ' 254). על מנת להילחם ב"פלישה" הקימה מפלגת השמאל אל-תגמע "ועדה להגנה על התרבות הלאומית". אינטלקטואלים הציעו אסטרטגיות לעימות ולמלחמה בפלישה הציונית (גמר, 1981, עמ' 35-41; חמדאן, 1989; עבד אל-ראזק, 2000; עוצ', 1988; שגיב, 2001, עמ' 112-139; Sela, 2005, pp. 15-71; Harlow, 1986, pp. 33-58). מרבית אנשי הרוח פעלו והתבטאו נגד הנורמליזציה, ולעיתים גם נגד השלום. כך נזאר קבאני, אחד המשוררים הנערכים בעולם הערבי, פרסם שיר נגד "הנחפזים לאוץ קדימה" (אל-מהרולון) בשלום עם ישראל (עג'מי, 2000, עמ' 238-239). אחדים, למשל נגיב מחפוז, לוטפי אל-ח'ולי

pp. 99-101; Scham & Lucas, 2003, pp. 141-164; 126-130 (Stewart, 2007, pp. 126-130). ארמון המלוכה נאבק בתחילה נגד כוחות האנטי-נורמליזציה אולם במהרה הרים ידיים; המלך חוסיין צוטט כמי שאמר ב־1995: "מי שרוצה להיות בקשר עם אנשים במדינה שכנה שעימה אנחנו בשלום יכול לעשות זאת, אולם מי שחושב אחרת חופשי". המלך עבדאללה אף הרחיק לכת וכלל מספר שרים מתנועת האנטי-נורמליזציה בממשלתו כחלק ממדיניותו להכלת האופוזיציה (Stewart, 2007, p. 132). מסמך המלצות שגובש לאחר כנס כלכלי ישראלי-ירדני ב־2003 סיכם: "הבעיה הקשה ביותר והידועה ביותר, בפניה עומדים הישראלים המעוניינים לפתח את הקשרים עם ירדן היא ההתנגדות הקיימת בקרב חוגים רבים בממלכה נגד כל קשרים עם ישראל (המכונים בפייה 'נורמליזציה')". התנגדות זו מתבטאת בסירוב לשיתוף פעולה כלשהו, או בנסיגה משיתוף פעולה קיים בעקבות לחץ סביבתי" (שמיר, 2004, עמ' 122). הגורם העיקרי שהוביל את החרם, כמו במצרים, היו האיגודים המקצועיים שכפו את החרם על חבריהם. "למרות הבטחות חוזרות ונשנות של הממשל הירדני לטפל בבעיה זו", נכתב, "היא עודנה בעיצומה". יתרה מזו, נטען כי למרות הצהרות תמיכה של הארמון בדבר קידום קשרי כלכלה עם ישראל, אנשי עסקים ירדנים וישראלים טוענים שההצהרות לא תורגמו במידה מספקת לגיבוי פוליטי, וכי מקבלי ההחלטות לא תמכו בפרויקטים שונים מסיבות פוליטיות (שמיר, 2004, עמ' 123).

תמיכת הציבור בחוזה השלום ובנורמליזציה הלכה ופחתה עם השנים. כבר ב־1997 הראה סקר של מכון באוניברסיטת ירדן שהתמיכה בשלום ובנורמליזציה הייתה מועטה (Lucas, 2004, pp. 107-108). סקר אחר שנערך בחלוף כשני עשורים קבע ששיעור התמיכה של הציבור הירדני בנורמליזציה של ישראל עם האמירויות ובחריין הוא שלושה אחוזים בלבד ועם מרוקו – שישה אחוזים. כמו כן, רק 14 אחוזים מהנשאלים תמכו ברעיון העמקת שיתוף הפעולה בין ישראל ומדינות ערב (The Arab Opinion Index, 2019-2020).

הסיבות להתנגדות לנורמליזציה בירדן דומות לסיבות להתנגדות במצרים. אפשר להוסיף כי העובדה שלמעלה ממחצית האוכלוסייה בירדן היא ממוצא פלסטיני מעלה קושי נוסף במימוש הנורמליזציה, וזאת בייחוד לנוכח הקיפאון בתהליך המדיני עם הפלסטינים מאז אינתיפאדת אל-אקצא (2000-2004). על פי סקר של מכון באוניברסיטת ירדן מ־2004, 21.1 אחוזים מהציבור חושבים שהסכסוך הישראלי-פלסטיני משפיע על יחסי ישראל-ירדן במידת מה, 25.6 אחוזים חושבים שמשפיע במידה רבה, ואילו 21.5 אחוזים בטוחים שהוא

יותר מזה של החוזה הישראלי-מצרי (שמיר, 2012, עמ' 94; 129-128; 1995 (Satloff)).

ואכן חתימת הסכמים לשיתופי פעולה כלכליים ותחבורתיים והסדרים מיוחדים באילת ובעקבה רמזה על הפוטנציאל החם של השלום. גם בסקרי דעת קהל בירדן שנערכו מייד לאחר החתימה התגלתה תמיכה רבה (למעלה מ־80 אחוזים) של הציבור בהסכם ובפירות הכלכליים המקווים. העובדה שהארמון שיווק את החוזה כ"הסכם של המלך" סייעה להתקבלותו (וינטר, 2015, עמ' 283-282; Stewart 2007, p. 117). חוסיין היה מחויב להסכם ודיבר במפורש על "שלום אמת". בד בבד פעל יורש העצר חסן לקידום יוזמות שונות בין ישראל וירדן בתחומי המים, האנרגיה, הטכנולוגיה, הסביבה, התקשורת והתחבורה (וינטר, 2015, עמ' 319-320; שמיר, 2012, עמ' 138-139; 145-141). גם אירוח הוועידה הכלכלית האזורית בעמאן ב־1995 היה חלק מהניסיון של הארמון לקדם שלום חם. אולם לאחר תקופה קצרה של "ירח דבש", ההתרחשויות בשטח היו מעטות מאוד (מיטל, 1998; שמיר, 2012, עמ' 543-544). לטענת שמעון שמיר, האכזבה של ירדנים רבים מפירות השלום המקווים הייתה רבה. יתרה מזו, עם עליית ממשלת נתניהו והתפתחותם של כמה משברים מדיניים – פתיחת מנהרת הכותל (1996) וניסיון החיסול של ח'אלד משעל (1997) – החלה שקיעה. האינתיפאדה שפרצה ב־2000 קברה במידה רבה "תהליך של נורמליזציה שממילא כבר היה מת" (Lucas, 2004, p. 93; 107-108).

היחסים בין המדינות ידעו עליות ומורדות לאורך השנים, כולל תקופות של שיתוף פעולה בענייני ביטחון, מודיעין, מסחר (למשל הקמת מנגנון אזורי תעשייה מועדפים ב־1997) ומים, וזאת בשל אינטרסים ואיובים משותפים. אולם שני מאפיינים נותרו קבועים: התנגדותה של החברה האזרחית לנורמליזציה ולעיתים אף להסכם עצמו וקריאה לבטלו, ואי־נחישות של המשטר במאבק נגד קולות אלה. ההתנגדות בדעת הקהל בירדן החלה מייד לאחר חתימת ההסכם, שהתקבל ברגשות מעורבים או אף בעוינות ניכרת (שמיר, 2012, עמ' 93). כבר ב־1994 הקימה קואליציה של שמונה מפלגות אסלאמיות ופאן-ערביות את "הוועדה העממית הערבית והירדנית למאבק נגד כניעה ונורמליזציה", שאליה חברו 14 איגודים מקצועיים ובהם למעלה מ־100 אלף חברים. לאורך השנים קיימה קואליציה זו מחאות, הפגנות, ועידות וכינוסים נגד קידום נורמליזציה ישראלית-ערבית. התפרסמו בתקשורת גם רשימות שחורות של אישים שנחשדו בשיתוף פעולה עם ישראל. נוסף על כך התקיימה אנטי-נורמליזציה חבויה או פסיבית שלא הייתה חלק מהתנועה הרשמית (Lucas, 2004).

לגיטימציה לכיבוש ואין אופק מדיני לסיומו ולהשגת פתרון צודק לבעיה הפלסטינית, כולל שאלת הפליטים (Andoni, 2003, pp. 6-7). תומכים רבים בחרם צידו בפתרון המדינה האחת בשטחי פלשתינה המנדטורית והתנגדו לפתרון שתי המדינות.

עם זאת, לישראל ולרשות הפלסטינית היה אינטרס להמשיך בשיתוף פעולה ביטחוני ומודיעיני נגד ארגונים שתכננו פיגועי טרור, מתוך מטרה לפגוע ביציבות השברירית של הסכמי אוסלו. זאת ועוד, מאז השתלט חמאס על רצועת עזה ב־2007 הוא פעל לחיזוק מעמדו בשטחי הרשות כדי להשתלט גם עליהם. התיאום הביטחוני התקיים באופן עקבי ומתמשך גם בתקופות של מתח ומשבר בין ישראל והפלסטינים, כמו למשל מבצעים צבאיים בעזה.

במאי 2020, בעקבות איומי ממשלת נתניהו לספח חלקים משטחי C בגדה, הכריזה הרשות בפעם הראשונה על הפסקת כל סוגי התיאום והקשרים עם ישראל. בה בעת היא העבירה מסר שאין בכוונתה "לשבור את הכלים" (אייכנר, 2020), אך חזרה בה עם כניסת ממשל ביידן לתפקיד. גם בתחום הכלכלי נמשכו שיתופי פעולה, אם כי באופן א־סימטרי, עם תלות מוחלטת של כלכלת הרשות בישראל מבחינת היבוא הפלסטיני (60 אחוזים ממנו) והיצוא (83 אחוזים ממנו) (פסקין, 2019). כמו כן, ב־2020 עבדו בשטחי ישראל כ־80 אלף פועלים פלסטינים, וב־2016 עבדו כ־25 אלף פועלים בהתנחלויות מעבר לקו הירוק.⁹ יש לזכור כי בשיאו של שיתוף הפעולה עבדו כ־150 אלף פועלים פלסטינים בישראל (ראו להלן). על מנת להמשיך לקיים קשר עם החברה היהודית הקים אש"ף (ולא הרשות) ב־2012 את הוועדה לאינטראקציה עם החברה בישראל. אנשי הוועדה ערכו מאות מפגשים עם ישראלים, כולל מהצד הימני של המפה הפוליטית — פוליטיקאים, ראשי ערים, נציגים של עולים מרוסיה ומאתיופיה, פעילים מזרחים, אנשי תקשורת, סופרים וחוקרים ועוד. נציגי הוועדה, ביניהם מנהיגים באש"ף ושרים לשעבר ברשות הפלסטינית, השתתפו בכנסים שונים בישראל, לרבות כנס הרצליה לביטחון לאומי. בהכללה, לוועדה לא הייתה השפעה או תהודה משמעותית על השיח הישראלי או הפלסטיני.

נורמליזציה לגיטימית

(Legitimate Normalization)

או מלאה (Full Normalization)

נורמליזציה זו מאופיינת בשילוב שיתוף פעולה ברמה הממשלתית וברמה העממית. המשטר מוביל מלמעלה שיתוף פעולה עם ישראל, שרובו מתנהל בגלוי ובפומבי ומקצתו בסתר. המשטר יוזם מערכת מסועפת של קשרים

משפיע. במילים אחרות, כמעט 70 אחוזים מהציבור חושבים שלסכסוך הישראלי-פלסטיני יש השפעה על היחסים (Stewart, 2007, pp. 121). אין פלא אפוא שבשנת 2020 קמה דווקא בעמאן 'הרשות הערבית למאבק בנורמליזציה ובציונות' (אל-היא'ה אל-ערביה ל-מג'אבהת אל-תטביע ואל-צהיוניה), שהצהירה בהודעת ההקמה כי "ההתנגדות לנורמליזציה היא בחירה של עמי ערב" שנועדה להגן על הבעיה הראשונה במעלה של האומה הערבית — בעיית פלסטין הכבושה (אל-קטאמין, 2020).

יחסי ישראל-הרשות הפלסטינית (2000-היום)

האינתיפאדה הפלסטינית שפרצה בספטמבר 2000 שינתה את היחסים בין ישראל והפלסטינים מקצה לקצה: הנורמליזציה הלגיטימית (ראו להלן) פינתה את מקומה לנורמליזציה רשמית ופונקציונלית בדומה ליחסים עם מצרים וירדן, שהתמקדה בשיתוף פעולה בין מנגנוני הביטחון משני הצדדים ופתרון בעיות אקוטיות הומניטריות כמו חשמל, מזון ומים. מרבית שיתופי הפעולה האזרחיים נעצרו או פסקו. כפי שסיכם ב־2005 גבי בר, מנהל תחום המזרח התיכון במשרד התעשייה, המסחר והתעסוקה: "פעם נהגנו להיפגש [...] לעתים מזומנות ולדון בעניינים השוטפים ובתוכניות לעתיד [...] לצערנו, בשל הנסיבות, מצטמצם כיום המגע בעיקר לשיחות טלפון ולדיון בנושאים נקודתיים מסוימים" (בר, 2005, עמ' 49). מעבר לעובדה שמקצת מהארגונים נעלמו משום שתורמים הפסיקו את תמיכתם, פלסטינים רבים ראו עתה באור שלילי שיתופי פעולה עם ישראל; המושג נורמליזציה קיבל אותה משמעות שלילית שהייתה קיימת במצרים וירדן. גם שיתוף פעולה בין מוסדות אקדמיים משני הצדדים פסק (כהנוב ועמיתיה, 2007, עמ' 22; Herzog & Hai, 2005, p. 28; Salem, 2005, pp. 100-109).

בדומה למצרים וירדן, החלו לקום בחברה האזרחית הפלסטינית קבוצות וארגונים שפעלו נגד גילויים של נורמליזציה. הקמת התנועה להחרמת ישראל (BDS) על ידי עומר ברגותי ב־2005 סחפה רבים בחברה האזרחית הפלסטינית. מערכת הלחצים שהפעילה התנועה על ארגונים וחברים ששיתפו פעולה עם ישראלים, כמו גם האיומים שנשמעו מצד ארגוני הסירוב הפלסטינים — חמאס והג'האד האסלאמי — הצליחו לצמצם בצורה משמעותית גילויים של נורמליזציה פלסטינית (Lim, 2012). עם הקמתה תמכו בתנועה למעלה מ־170 ארגונים אזרחיים פלסטיניים (Palestine BDS National Committee, n.d.). הטענה המרכזית של תומכי החרם הייתה שהמשך שיתוף פעולה עם ישראלים מעניק

ומעניק אישור ליוזמות שמגיעות מלמטה. שלל סוכני סוציאליזציה של המדינה (בעיקר תקשורת וחינוך) מקדמים ומעניקים לגיטימציה לנורמליזציה. במדינות המפרץ (כמו האמירויות, בחריין ועומאן), שאוכלוסייתן דלילה ואין בהן איגודים מקצועיים, קל יחסית למשטר לקדם מדיניות זו. ואולם גם במדינות שמתקיימת עימן נורמליזציה לגיטימית קיימים כיסי התנגדות בחברה האזרחית, אך אלה מוכלים או נבלמים על ידי המשטר. מודל זה מתאים ליחסי ישראל עם הרשות הפלסטינית בתחילתם ועם האמירויות, בחריין ומרוקו.

יחסי ישראל-הרשות הפלסטינית (1993-2000)

עד תחילתו של המשא ומתן בין ישראל לפלסטינים באוסלו ב-1992, שהוביל לחתימת הסכם הכרה הדדי בספטמבר 1993, לא היו קשרים ביניהם. אומנם לאורך השנים התקיימו מגעים בין גורמי שמאל בישראל לגורמים רשמיים באש"ף, ומ-1986 אף החלו שיחות חשאיות בין גורמים רשמיים משני הצדדים (פודה, 2019, עמ' 72-77), אולם ככלל בשום שלב לא התקיימה נורמליזציה. שלל ההסכמים שנחתמו בין ישראל ואש"ף, ומאוחר יותר עם הרשות הפלסטינית בשנים 1993-1999 הניחו את התשתית לכינון יחסים "נורמליים". המונח שיתוף פעולה הופיע לא פחות מ-30 פעם בהצהרת העקרונות בדבר הסדרי ביניים של ממשל עצמי בין ישראל ואש"ף, שפורסמה ב-13 בספטמבר 1993 בהקשר של שיתופי פעולה בתחומי מים, חשמל, אנרגיה, תחבורה, תקשורת, סחר, משאבי אנוש, יחסי עבודה, רווחה ועוד.¹⁰ ההסכם הכלכלי (פריז, אפריל 1994) ובפרט הסכם הביניים (ווינגטון, ספטמבר 1995) התייחסו בהרחבה לשיתופי הפעולה המצופים בין ישראל והפלסטינים. סעיף 8 בהסכם הביניים קבע כי "שני הצדדים ישתפו פעולה בקידום דו־השיח והיחסים בין עמיהם, כמו גם בהשגת חשיפה רחבה יותר של שני הציבורים לתהליך השלום. [...] וינקטו צעדים לטפח דיון ומעורבות ציבורית, להסיר מחסומים לקשרי גומלין ולהגדיל את חילופי עם־לעם".¹¹ נורווגיה, שהייתה השושבינה של הסכם אוסלו, הייתה אמורה למלא תפקיד פעיל במימון ובקידום פעילויות אלה.

הסכמים אלו יצרו את התשתית לכינון נורמליזציה לגיטימית בין ישראל והרשות הפלסטינית. סקר שנערך באוניברסיטת ביר זית לימד כי המגעים התכופים בין ישראלים ופלסטינים, כמו גם התלות הפוליטית והכלכלית הפלסטינית בישראל, הגבירו את התמיכה בנורמליזציה (Mi'ari, 1999, pp. 339-348). למרות הביקורת שהושמעה כלפי היבטים מסוימים של הסכם פריז (בייחוד אלה שדיברו על חיזוק התלות של המשק

הפלסטיני בישראל), חלקים אחרים של ההסכם פעלו היטב. בהתאם לנתונים של כלכלנים פלסטינים, היקף המכירות של ישראל לרשות הפלסטינית ערב האינתיפאדה (2000) עמד על 2.5 מיליארד דולר, היקף המכירות של הפלסטינים לישראל עמד על 800 מיליון דולר, קרוב ל-150 אלף פועלים פלסטינים עבדו בישראל, שיעור האבטלה ירד לחמישה אחוזים ונראו ניצנים של צמיחה ועלייה ברמת החיים. בכנס שבחן את שיתוף הפעולה הכלכלי, בהשתתפות נציגים משני הצדדים, הודגש שיתוף הפעולה שהתקיים עד האינתיפאדה במגוון תחומים אזרחיים כמו תשתיות, מים, חשמל, חקלאות ועוד (שמיר, 2005, עמ' 106-107). לפי אחד המחקרים, בשנים 1994-1998 הוקמו 148 מיזמים משותפים בתחומי הבריאות והרפואה, והשתתפו בהם 67 ארגונים וכ-4,000 איש (בליט־כהן וג'ור, 2015, עמ' 221). בחלק מהתחומים (למשל מים וחשמל) נמשך שיתוף הפעולה גם בתקופת האינתיפאדה.

התפתחות מרשימה חלה גם בתחום המפגשים המשותפים בחברה האזרחית. עד שנת 2000 הגישו 575 ארגונים בקשות תמיכה למפגשים משותפים ו־144 זכו בה (Andoni, 2003, p. 5; Dajani & Baskin, 2006). אף שמפגשים אלו העלו על פני השטח בעיות רבות ביחסים בין יהודים לפלסטינים (למשל אי־שוויון וא־סימטריה ביחסי הכוח), לא ניתן להתעלם מהכמות ולעיתים גם מהאיכות של מפגשים אלה. לדעת נדיה נאצר־נג'אב שהשתתפה במפגשים אלה, לפעילויות הללו חסרה תמיכה ציבורית (Naser-Najjab, 2020). ואולם הסקרים של ח'ליל שקאקי מלמדים כי טרם פרוץ האינתיפאדה 75 אחוזים מהפלסטינים תמכו בפריקטים כלכליים משותפים ו־85 אחוזים תמכו בתנועה חופשית של אנשים וסחורות בין הגבולות (Joint Palestinian-Israeli Public Opinion Poll, 2000). האינתיפאדה שפרצה הפסיקה באחת את הקשרים האזרחיים הללו, אולם גם בסיומה הם לא חודשו. לפיכך ישראל והפלסטינים עברו למישור של נורמליזציה רשמית ופונקציונלית, בעיקר במישור הביטחוני. ההתנגדות הפלסטינית לנורמליזציה עם ישראל באה לידי ביטוי בתמיכת הרשות הפלסטינית בתנועת ה־BDS, הוקעת ישראל ופעילות נגדה בטריובנלים בינלאומיים, ייזום חרמות על סחורות ישראליות, ולאחרונה התנגדות עיקשת להסכמי אברהם ולשימוש בהם כפלטפורמה אפשרית לחידוש התהליך המדיני או לצירוף הרשות הפלסטינית למסגרת ההסכמים. ראש הממשלה המכהן מחמד א־שתיה בולט מאוד, יותר מקודמיו, במדיניות של אנטי־נורמליזציה עם ישראל.

במלאת שנה להסכמים עם האמירויות ובחריין ניכר כי הם עמדו בציפיות ואף מעבר לכך. סיכום שערכה שגרירות האמירויות בארצות הברית חשף לא פחות מ־70 פגישות, פעילויות משותפות והסכמים: כוננו יחסים דיפלומטיים ונערכו פגישות מדיניות; בתחומי הכלכלה והמסחר נחתמו עסקאות רבות בין בנקים וחברות; בתחומי הטכנולוגיה, הסביבה והאנרגיה נחתמו עסקאות בין חברות ממשלתיות ופרטיות; בתחומי הבריאות, התיירות והתעופה נחתמו עסקאות בין משרדי ממשלה, שירותי הבריאות וחברות פרטיות; וכן נחתמו כעשרים הסכמים בין ארגוני חברה אזרחית (The UAE and Israel, 2021). זאת ועוד, ישראל ערכה בים האדום תרגיל ימי משותף עם ארצות הברית, האמירויות ובחריין בנובמבר 2021 (קובוביץ, 2021). להדגשת ההבדל בין ההסכם עם האמירויות להסכמים עם מצרים וירדן הצהיר שר החוץ יאיר לפיד בטקס פתיחת השגרירות באבו דאבי כי "זה שלום בין עמים" (קרני, 2021). גם שיתוף הפעולה עם בחריין מרשים: כוננו יחסים דיפלומטיים, נחתמו שבעה הסכמים נורמליזציה, נפתח קו תעופה ישיר, נחתם הסכם ביטחוני לשיתוף פעולה, ולראשונה בעולם הערבי נציג של צה"ל ישרת בבחריין (לינק ווינטר, 2021; קובוביץ, 2022).

המונח "נורמליזציה מלאה" מופיע בכותרת ההסכם שנחתם בין ישראל והאמירויות ב־15 בספטמבר 2020: "הסכמי אברהם לשלום: חוזה שלום, יחסים דיפלומטיים ונורמליזציה מלאה".

גם במדינות שבהן מתקיימת נורמליזציה "לגיטימית" יש התנגדות עממית. למשל, ב'אגודה האמיריתית למאבק בנורמליזציה' (אל־ראבטה אל־אמאריתיה ל־מקאומת אל־תטביע) חברים 33,500 איש, לפי חשבון הטוויטר שלה, אם כי רבים מהם חיים מחוץ לאמירויות. גם בבחריין הביעו לפחות 23 ארגוני חברה אזרחית את תמיכתם בבעיה הפלסטינית והתנגדותם לנורמליזציה עם ישראל. עמדה דומה הביעה גם הפדרציה של האיגודים המקצועיים בבחריין המונה כ־25 אלף פועלים, מרביתם שיעים (Fakhro, 2021; Hassanein, 2021; Hoffman, 2020; UAE Opposition, 2020). מחקר שבדק כ־150 חשבונות טוויטר במפרץ גילה כי כ־80 אחוזים מהם כללו התבטאויות נגד נורמליזציה עם ישראל (Hitman & Zwilling, 2021). בשל שליטת המשטר בתקשורת המקומית קשה לדעת באיזו מידה מייצגים קולות אלה חוגים רחבים יותר במפרץ אך נראה כי אינם מציבים אתגר משמעותי, ובכל מקרה המשטרים באמירויות

יחסי ישראל עם האמירויות, בחריין ומרוקו (2020-היום) אפשר להגדיר את יחסי ישראל עם האמירויות, בחריין ומרוקו מאז שנות ה־90 ועד 2020 כנורמליזציה לא־רשמית. ישראל ומרוקו אף כוננו יחסים רשמיים ב־1995, שחזרו לדפוס לא־רשמי עם ניתוקם בעקבות האינתיפאדה הפלסטינית, אך עם חתימת הסכמי אברהם ב־2020 הנורמליזציה בין המדינות הפכה לגיטימית. הייתה זו הפעם הראשונה — חוץ מהמקרה הפלסטיני בשנים 1993-2000 — שהשלום בצד הערבי זכה ללגיטימציה עממית, אם כי נותרו כיסים של התנגדות (ראו להלן).

המונח "נורמליזציה מלאה" מופיע בכותרת ההסכם שנחתם בין ישראל והאמירויות ב־15 בספטמבר 2020: "הסכמי אברהם לשלום: חוזה שלום, יחסים דיפלומטיים ונורמליזציה מלאה". כותרת מפורטת זו הייתה במקור ניסוח ישראלי שהתקבל על ידי האמירויות (ד' קרצר, ראיון אישי, 27 באוקטובר 2021). הכותרת הבהירה כי בניגוד לתפיסה המסורתית ביחסים בינלאומיים, שראתה בכינון יחסים דיפלומטיים ביטוי לנורמליזציה של היחסים, לפי התפיסה הישראלית כינון היחסים לא היה ביטוי לנורמליזציה אלא שלב הכרחי בדרך להשגתה, המחייב חתימת הסכמים נוספים. ואכן ההסכם — שבו נזכר המונח נורמליזציה לא פחות מתשע פעמים, מתוכן שש פעמים נורמליזציה מלאה — כלל נספח שפירט שיתופי פעולה בתחומי מימון והשקעות, תעופה אזרחית, תיירות, חדשנות, סחר, מדע, טכנולוגיה, דואר, סביבה, תקשורת, בריאות ועוד. כעבור תקופה קצרה חתמו ישראל והאמירויות על ארבעה הסכמי נורמליזציה. לטענת אלן בייקר, שכינה בעבר כיועץ משפטי של משרד החוץ, ההתעקשות הישראלית על השימוש במילה זו נבעה מהניסיון המאכזב עם מצרים וירדן ומהציפייה ליחסים מלאים ורציניים יותר (בייקר 2020; Singer, 2021). הנקודה המעניינת היא שבנוסח הרשמי בערבית המונח **תטביע** אינו מופיע. במקומו מופיעים הצירופים "יחסים מלאים" (**עלאקאת כאמלה**) או "יחסים דיפלומטיים מלאים". גם בסעיף 5, העוסק ב"שיתוף פעולה והסכמים בתחומים אחרים", המונח "נורמליזציה מלאה" מתורגם לערבית כ"יחסים דיפלומטיים וידידותיים מלאים".¹² יש להניח כי המובן השלילי של המונח בערבית תרם להעלמתו מהנוסח הערבי של ההסכם. ישראל ובחריין פרסמו הצהרה משותפת ב־18 באוקטובר 2020 ללא שימוש במילה נורמליזציה בכותרתה. ואולם ההצהרה מנתה תחומים רבים של שיתופי פעולה אזרחיים מצופים, כולל בתחום תרבות השלום (Singer, 2021, pp. 462-463).

בניגוד לאמירויות ולבחרין, הנורמליזציה עם מרוקו נשענת על יסודות מוקדמים יציבים הן בתחום הביטחוני והמודיעיני והן בתחום האזרחי. מאז שנות ה-90, מספר התיירים הישראליים במרוקו נע בין 25 ל-45 אלף בשנה; משלחות בתחומי התקשורת, החינוך והספורט קיימו ביקורים משותפים; התקיימו שיתופי פעולה בתחומי המוזיקה, הקולנוע והאומנות; מגעים בין הקהילה המרוקאית בישראל, הקהילה היהודית שנותרה במרוקו וארמון המלוכה – באמצעות יועצו היהודי של המלך אנדרה אזולאי – התקיימו לעיתים מזומנות.

יתרה מזו, חוקת 2011 קבעה כי הזהות העברית היא חלק מהמורשת המרוקאית הלאומית, דבר שהקל פעילות של גורמי חברה אזרחית בנושאי יהדות במרוקו. במסגרת זו הורה המלך לשקם ולחדש אתרי מורשת יהודיים כמו בתי עלמין, לשפץ קברי צדיקים, בתי כנסת, בתי קברות, בתי ספר ורחובות הרבעים היהודיים (מלאח). מרוקו גם אישרה תוכנית לימודים חדשה לבתי הספר היסודיים שעוסקת ביהדות מרוקו ובמורשתה (חלילי, 2020; לוי, 2018; 2020).

על פי אחד הסקרים, 41 אחוזים מהמרוקאים תומכים בנורמליזציה עם ישראל, אם כי רובם דוחים את הנורמליזציה עם האמירויות ובחרין (Arab barometer, 2021, p. 13). קיים גם עמוד טוויטר – ייתכן ביוזמה ממשלתית – עם יותר מ-1,600 עוקבים (נכון לסוף 2021). העמוד שינה לאחרונה את שמו מ"מרוקאים למען הנורמליזציה עם ישראל" ל"מרוקאים בעד חידוש היחסים עם ישראל". בחירה זו נועדה ככל הנראה להבליט את המסר שהקשר עם ישראל אינו בגדר סטייה ממסורת העבר אלא דווקא חזרה אל הסדר ה"טבעי", ולהימנע מהסטיגמה השלילית המשווית למושג נורמליזציה בעולם הערבי. העמוד שבסמלו משולבים דגלי מרוקו וישראל מפרסם תכנים מגוונים ובהם: סקירה אוהדת של שיתופי פעולה מדיניים, ביטחוניים, כלכליים, טכנולוגיים ותרבותיים בין המדינות; שבחים למדיניותו הסובלנית של מלך מרוקו כלפי היהודים; ומתקפות חריפות נגד מתנגדי הנורמליזציה (וינטר, 2021).

ואולם גם במרוקו קיימים כיוסי התנגדות לנורמליזציה. בדומה למצרים ולירדן, מובילים את ההתנגדות אסלאמיסטים מצד אחד ואנשי שמאל וליברלים מצד שני, רבים מהם חברים באיגודים מקצועיים. חוץ מארגוני חברה אזרחית הפועלים למען העניין הפלסטיני, מי שמוביל את ההתנגדות הוא "המרכז המרוקאי למעקב אחר המאבק נגד הנורמליזציה" (אל-מרצד אל-מע'רבי למנאחצ'ת אל-תטביע) שנוסד בשנת 2013. מרכז זה עוסק בגיוס תרומות, בארגון כנסים וימי עיון להעלאת המודעות למאבק הפלסטיני, בהפעלת לובי בפרלמנט

ובבחרין מקדמים בגלוי את הנורמליזציה עם ישראל ללא חשש.

ב-23 באוקטובר 2020 פרסמו ארצות הברית, סודאן וישראל הצהרה משותפת שאמרה, בין השאר, כי הושגה הסכמה לגבי נורמליזציה של היחסים בין ישראל וסודאן וסיום מצב הלוחמה ביניהן. הושגה גם הסכמה לכינון יחסי כלכלה ומסחר, בעיקר בתחום החקלאות. סוכם כי משלחות משני הצדדים ייפגשו בהקדם כדי לדון בשיתוף פעולה בתחומים הללו וכן בטכנולוגיה חקלאית, תעופה, ענייני הגירה ועוד (רביד, 2022, עמ' 270-289; Singer, 2021, p. 459). מעבר לכינון יחסים דיפלומטיים לא חלה התקדמות בנורמליזציה בין שתי המדינות. לפיכך אי אפשר לשפוט בשלב זה איזה דגם של נורמליזציה יתפתח בסודאן.

ב-22 בדצמבר 2020 פרסמו ארצות הברית, מרוקו וישראל הצהרה משותפת שלפיה ישראל ומרוקו מתעתדות לכוון יחסים דיפלומטיים, לקיים טיסות ישירות ולקדם שיתופי פעולה בתחומי מסחר, כספים, השקעות, טכנולוגיה וחדשנות, תיירות, מים, חקלאות, ביטחון תזונתי, אנרגיה, טלקומוניקציה ועוד. ההסכם היה חלק מעסקה שרקח טראמפ עם המלך מוחמד השישי תמורת הכרה אמריקאית בסיפוח הסהרה המערבית על ידי מרוקו והקמת קונסוליה (רביד, 2022, עמ' 290-306). המונח נורמליזציה כלל לא נזכר בהצהרה זו (Singer 2021, p. 460). בית המלוכה הציג את ההסכם כחזרה למצב היחסים הקודם, לפני שנותקו בעקבות האינתיפאדה. למעשה, בהצהרה המשותפת דובר על פתיחה מחדש של משרדים אלו. אין ספק שארמון המלוכה, המודע לרגישות של דעת הקהל הערבית והמרוקאית להיבט השלילי של המונח נורמליזציה, בחר במודע שלא לעשות בו שימוש, בפרט בעת כהונתו של ראש ממשלה מטעם מפלגת הצדק והפיתוח, המזוהה עם האחים המוסלמים (פויר 2021; della Ragione 2021).

מאז פרסום ההצהרה ננקטו כמה צעדי נורמליזציה, כמו ביקור של מנכ"ל משרד החוץ אלון אושפיז ביולי 2021, ביקור של שר החוץ לפיד ופתיחת השגרירות ברבאט באוגוסט (ושגרירות מרוקו בתל אביב), חתימת הסכם בתחומי התרבות, ספורט ונוער באוקטובר וביקורים של משלחות עסקים, נוער וספורט. גולת הכותרת הייתה חתימת הסכם לשיתוף פעולה צבאי – הראשון בין ישראל ומדינה ערבית – בעת ביקור שר הביטחון בני גנץ במרוקו בנובמבר 2021 (פודה, 2021; קובוביץ, 2021). בעקבות הביקור נחתמה עסקה למכירת מערכת הגנה אווירית של ישראל למרוקו בשווי של כ-600 מיליון דולר (דבורי, 2022).

ניתוח היסטורי של יחסי ישראל-ערב מלמד כי התפתחו שלושה מודלים של נורמליזציה: לא-רשמית; רשמית; פונקציונלית; ולגיטימית או מלאה.

מניתוח הנורמליזציה הישראלית-ערבית אפשר להסיק כמה מסקנות:

- ראשית, מדינה יכולה לעבור ממצב אחד לאחר; כך מרוקו עברה מנורמליזציה לא-רשמית לרשמית (1995-2000) ובחזרה (2000-2020), ומנורמליזציה לא-רשמית לגיטימית (2020); הרשות הפלסטינית עברה מנורמליזציה לגיטימית לרשמית מאז שנת 2000. גם קטר, עומאן, תוניסיה ומאוריטניה עברו תהליך שינוי דומה. השינוי הוא תולדה של התרחשויות ביחסי ישראל-ערב – בדרך כלל בהקשר הפלסטיני (אינתיפאדה או מבצעים בעזה) – ו/או התפתחויות בזירה הבינלאומית, למשל ועידת מדריד והתמוטטות ברית המועצות בראשית שנות ה-90, האביב הערבי ותמריצים שהוצעו על ידי ממשל טראמפ.
- שנית, הנורמליזציה עם מצרים וירדן הייתה בתחילה לגיטימית וחמה, אך הידרדרה במהירות לנורמליזציה רשמית ("שלוש קר"). תהליך דומה עלול להתרחש גם עם מרוקו, האמירויות ובחריין, אם כי אפשרות זו נראית כעת רחוקה ולא ריאלית.
- שלישית, לאור הפעילות הערה של ארגוני אנטי-נורמליזציה במצרים ובירדן ולאור האדישות היחסית של האמירויות, בחריין ומרוקו לעניין הפלסטיני, כדאי לישראל לערב דווקא את מצרים וירדן בקידום דיאלוג עם הפלסטינים, וזאת כדי להפחית את ההתנגדות בקרב ארגוני חברה אזרחית במדינות אלה.
- ולבסוף, בשל חשיבותה של ערב הסעודית בעולם הערבי והמוסלמי, לצירופה האפשרי למעגל ההסכמים יש חשיבות רבה, משום שהדבר יחזק את הנורמליזציה במצרים ובירדן וכן יסייע לשכנע מדינות ערביות אחרות להצטרף להסכמים. עם זאת יש לזכור כי הבעיה הפלסטינית עודנה מהווה חסם חשוב לשלום ולנורמליזציה בקרב גורמי חברה אזרחית בעולם הערבי והמוסלמי.

אלי פודה הוא פרופסור מן המניין בחוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון באוניברסיטה העברית בירושלים. בין השנים 2004–2009 כיהן בתפקיד ראש החוג; עומד בראש הקתדרה להיסטוריה של עמי האסלאם על שם באמברגר ופולד. מאז 2016 מכהן כנשיא האגודה הישראלית ללימודי המזרח התיכון והאסלאם (אילמ"א). פודה הוא חבר הנהלה במיתווים – המכון הישראלי למדיניות חוץ-אזורית – מאז הקמתו ב-2011. פרסם וערך שלושה-עשר ספרים ולמעלה

המרוקאי, בארגון הפגנות תמיכה בעניין הפלסטיני ובעידוד חרמות נגד ישראל (לוי, 2018, עמ' 15). בעקבות חתימת הסכמי הנורמליזציה נערכו הפגנות בכמה ערים ופורסמו גינויים בטוויטר תחת ההאשטג "הנורמליזציה [היא] בגידה" (אל-תטביע ח'יאנה). קשה להעריך את מספרם ומשקלם של המתנגדים לנורמליזציה, אולם נראה כי הארמון פועל למסגור ההתנגדות לנורמליזציה כאנטי-פטריוטיות למולדת (Riboua, 2020).

סיכום ומסקנות

ניתוח המונח נורמליזציה בהקשר ליחסי ישראל-ערב מלמד כי בישראל ובעולם הערבי התפתחו פרשנויות שונות ומנוגדות למושג זה, אשר לא עלו בהכרח בקנה אחד עם הפרשנות המקובלת בזירה הבינלאומית. בעוד הנורמליזציה נתפסה שם כהשבת המצב לקדמותו לאחר קונפליקט והיא חופפת במידה רבה לכינון יחסים דיפלומטיים, ישראל ראתה בנורמליזציה את מכלול הצעדים הננקטים בתחום הפוליטי-מדיני, הכלכלי והתרבותי במישור הממשלתי והעממי לאחר חתימת הסכם השלום וכינון היחסים הדיפלומטיים. באופן טבעי, בהיעדר הכרה ויחסים מוקדמים לא היה כאן מצב של החזרת המצב לקדמותו. מנגד, הצד הערבי בהכללה ראה את הנורמליזציה כמושג שלילי והעדיף לעשות שימוש במונחים "יחסים רגילים/טבעיים", שמשמעותם יחסים בין ממשלות ולא בין עמים.

ניתוח היסטורי של יחסי ישראל-ערב מלמד כי התפתחו שלושה דגמים של נורמליזציה: לא-רשמית; רשמית; פונקציונלית; ולגיטימית או מלאה. דגם הנורמליזציה נקבע בעקבות הבחירה הערבית, משום שישראל הייתה מעוניינת תמיד בכינון נורמליזציה מלאה, אולם חסמים שונים – כמו התנגדות עממית בקרב ארגוני חברה אזרחית וכמה מדינות ערביות ומוסלמיות – הציבו קשיים בפני ממשלות שנאלצו להגביל את ממדי הנורמליזציה. כך נוצרו שלושה סוגים של נורמליזציה: הראשון מתקיים לפני כינון יחסים דיפלומטיים והוא מתבצע בחשאי בעיקר במישור הצבאי והמודיעיני, אך לעיתים גם במישור המדיני והכלכלי. השני מתקיים עם כינון יחסים דיפלומטיים פומביים שמובילים לשיתופי פעולה – חשאיים וגלויים – במישור הממשלתי, בעיקר במישור הצבאי והמודיעיני, אך לעיתים גם בתחום הכלכלי. הסוג השלישי של נורמליזציה – הדרגה הגבוהה ביותר שלה – מתקיים בתחום הכלכלי והתרבותי האזרחי בין העמים. בניגוד לשני הסוגים הראשונים, שהם בדרך כלל פועל יוצא של קיום אינטרסים משותפים, הרמה הגבוהה של נורמליזציה היא תולדה של קבלה מוחלטת של האחר, שאינו נתפס עוד כמאיים על הזהות העצמית.

הסכם היסטורי: נרמול יחסים בין סרביה לקוסובו (2013), 20 באפריל). <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4369829,00.html>

הצהרה מטעם כינוס תגובה לזיכרון ליל הבדולח ואימי השואה בירושלים (1965, 28 בנובמבר). **מעריב**. <https://bit.ly/34waXVv>

וינטר, א' (2015). **עיון השוואתי במאבקם של משטרי מצרים וירדן על הלגיטימיות של הסכמי השלום עם ישראל, 1973-2001** [חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה] אוניברסיטת תל אביב.

וינטר, א' ולינק, מ' (2021). **שנה לחתימת ההסכם: מהי עמדת הציבור במרוקו? הנורמלי החדש, גיליון 3**, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://app.activetrail.com/S/diaixtd3z3f.htm>

וינטר, א' ועיסא, ג' (2021, 3 בנובמבר). **ישראל ומצרים מתקרבות: האם האיגודים המקצועיים מהווים מכשול? מבט על, גיליון 1530** המכון למחקרי ביטחון לאומי.

חלילי, י' (2020, 14 בדצמבר). **מחזיר עטרה ליושנה: מלך מרוקו ישקם את אתרי המורשת היהודיים**. <https://www.ynet.co.il/judaism/article/rJypJ7N2v>

חריף, י' (1965, 12 במאי). **אשכול לארהארד: נורמליזציה ביחסים בין שתי המדינות, אך לא בין שני העמים**. **מעריב**. <https://bit.ly/3glxxMZ>

חריף, י' (1979, 24 בדצמבר). **חבלי הלידה של הנורמליזציה**. **מעריב**. <https://bit.ly/3oLizu8>

חריף, י' (1979, 28 בדצמבר). **"איתותים" בין קהיר לירושלים לקראת ביקור בגין באסוואן**. **מעריב**. <https://bit.ly/3Brv5UM>

טמיר, א' (1988). **חייל שוחר שלום**. עידנים.

ידלין, ר' (1988). **גניוס יהיר ועושק: אנטי-ציונות כאנטי-יהדות במצרים**. מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.

יצחקוב, ד' (2019). **איראן-ישראל 1963-1948: קשרים בילטרליים בצל שותפות אינטרסים במרחב גאופוליטי משתנה**. מרכז משה דיין ללימודי המזרח ואפריקה.

כהנוב, מ', סאלם, ו', נסראלה, ר' ונוימן, י' (2007). **הערכת שיתוף הפעולה בין ארגונים פלסטיניים וישראלים בחברה האזרחית**. מכון ירושלים לחקר ישראל.

כפיר, א' וגנאור, א' (1985, 23 בדצמבר). **ישראל ופולין: היחסים מתחילים במגע אווירי**. **חדשות**. <https://bit.ly/3uN7nRj>

לביא, א' (עורך) (2010). **ישראל ויוזמת השלום הערבית**. אוניברסיטת תל אביב – מרכז תמי שטיינמץ למחקרי שלום.

לוי, ע' (2018). **ישראל ומרוקו: שיתוף פעולה עם שורשים**. מיתווים. <https://bit.ly/3oMt0h8>

לוי, ע' (2020, 29 בנובמבר). **"הם משלנו!": היהודים בספרי הלימוד של מרוקו**. <https://www.ynet.co.il/news/article/rkqL5eTcP>

לינק, מ' ווינטר, א' (עורכים) (2021). **הנורמלי החדש: ידיעון דו-חודשי בנושאי שלום ונורמליזציה, גיליון מס' 2**, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://app.activetrail.com/S/diaizjffdt.htm>

מיטל, י' (1998). **נורמליזציה וקשרי כלכלה בהסכמים שבין ישראל לירדן**. אוניברסיטת תל אביב. קרן ארמנד המר לשיתוף פעולה כלכלי במזרח התיכון.

מרקוס, י' ולישיב, ו' (1965, 29 במרס). **אשכול מזהיר הסורים מפני הטיית מי הירדן**. **דבר**. <https://bit.ly/3JqdQpo>

מרקיש, ד' (1987, 13 בנובמבר). **ויקטור לואיס: אני רוצה לשבת באילת, בבית שלי**. **מעריב**. <https://bit.ly/3vp7bYM>

ניצים? יונים? לא (1977, 31 במרס). **מעריב**. <https://bit.ly/3sCclby>

סולטן, ד' (2007). **בין קהיר לירושלים: הנורמליזציה בין מדינות ערב וישראל – הדוגמה המצרית**. המכון האוניברסיטאי לדיפלומטיה ושיתוף פעולה אזורי.

משבעים מאמרים אקדמיים. ספריו האחרונים בעברית: **בין יציבות למהפכה: עשור לאביב הערבי** (ערך עם און וינקלר, הוצאת כרמל, 2021); **מפילגש לידועה בציבור: יחסיה החשאיים של ישראל עם מדינות ומיעוטים במזרח התיכון, 1948-2020** (עם עובד, 2022). elie.podeh@mail.huji.ac.il

מקורות

אורון, א' (2011). **יחסי השלום בין ישראל למצרים – העשור הראשון (1980-1989): קרירות ידועה מראש?** [עבודה לתואר מוסמך] האוניברסיטה העברית בירושלים.

אייכנר, א' (2020, 23 במאי). **בכירים בישראל על הפסקת התיאום הביטחוני "הפלסטינים אמרו שלא יאפשרו אלימות"**. <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5735284,00.html>

אל-מהדי, א' (2001). **הדעה האחרת: בזכות הדמוקרטיה והשלום**. הקיבוץ המאוחד.

אלפר, י' (2015). **מדינה בודדה: החיפוש החשאי של ישראל אחר בעלות ברית באזור**. מטר.

אסף, מ' (1980, 1 בספטמבר). **מדוע אין נורמליזציה**. **דבר**. <https://bit.ly/3Bi5WM5>

בייקר, א' (2020, 18 באוקטובר). **ניתוח משפטי: הסכמי אברהם – הסכמי שלום או הסכמי נירמול יחסים? המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה**. <https://bit.ly/3HRhWqb>

בליטכה, ע' וג'בר, א' (2015). **שיתוף פעולה בין ארגונים פלסטיניים וישראלים בחברה האזרחית**. **ביטחון סוציאלי**, 98, 240-217. <https://bit.ly/3gMen98>

בר, ג' (2005). **אזורי התעשייה עודם הפתרון המועדף**. בתוך מ' סלע (עורכת). **קשרי הכלכלה בין ישראל לפלסטינים: לקחי העבר ומבט לעתיד**. הוצאת רמות – אוניברסיטת תל אביב.

גמר, מ' (עורך) (1981). **תהליך נירמול היחסים בין ישראל לבין מצרים (אפריל 1979 – אוקטובר 1980) מסמכים עקריים**. מכון שילוח לחקר המזרח התיכון ואפריקה.

גרנות, ע' (1979, 3 ביוני). **המלצות ועדת המנכ"לים בנושא הנורמליזציה: פתיחת גבולות, תירות, תיקשורת, מסחר, מדע**. **מעריב**. <https://bit.ly/3LyTOWG>

גרנות, ע' (1980, 6 בינואר). **מינוי מורתדה לשגריר בישראל "נורמליזציה בפרופיל נמוך"**. **מעריב**. <https://bit.ly/3GL4Nh9>

דבורי, נ' (2020, 13 בפברואר). **מרוקו: עסקת ענק לתעשייה האווירית לאחר ביקורו של גנץ**. <https://bit.ly/35x0kSk>. N12

דברי אדנאור על הסכם השילומים (1953, 23 במרס). **מעריב**. <https://bit.ly/3oHDbU8>

דברי ראש הממשלה מנחם בגין בכנסת בעת ביקורו של נשיא מצרים אנואר סאדאת (1977, 20 בנובמבר). הכנסת. <https://www.knesset.gov.il/process/docs/beginspeech.htm>

דובק, אפרים. 1998. **ובכל זאת שלום: יחסי ישראל ומצרים**. ידיעות אחרונות.

דויטשקרון, א' (1965, 25 באפריל). **מחלוקת על פירסום חלק מההודעה המשותפת עיכבה ההודעה על היחסים בין בון לישראל**. **מעריב**. <https://bit.ly/3uJ1XH1>

דויטשקרון, א' (1966, 7 בינואר). **שבועון גרמני על השגריר בישראל: "כוחו של פאולס – באיפוק"**. **מעריב**. <https://bit.ly/3LpIX6x>

דיסנצ'יק, ע' (1977, 7 באפריל). **סאדאת: הצעד הבא – הקמת צוות בראשות ואנס שיכין את ועידת ז'נווה עם בריה"מ**. **מעריב**. <https://bit.ly/34VSAco>

סלע, מ' (עורכת) (2006). **היחסים הכלכליים בין ישראל למצרים: על סף עידן חדש?** המכון האוניברסיטאי לדיפלומטיה ולשיתוף פעולה אזורי.

עג'מי, פ' (2000). **ארמון החלומות של הערבים: אודיסיאה של דור** [ע' זילבר, מתרגמת]. עם עובד.

עלי, כ' (1993). **לוחמים ועושי שלום** [א' רובינזון, מתרגם]. מערכות.

פודה, א' (2019). ישראל והפלסטינים: הזדמנויות וההמחצות לשלום מאז ראשית הסכסוך ועד הסכמי אוסלו (1993-2020). בתוך א' לביא, י' רונן וה' פישמן (עורכים). **25 שנה לתהליך אוסלו: ציון דרך בניסיונות ליישוב הסכסוך הישראלי-פלסטיני**. כרמל.

פודה, א' (2021, 30 בנובמבר). **זה עוד לא היה: ההסכם הצבאי בין ישראל למרוקו**. N12. <https://bit.ly/3LvAVZQ>.

פודה, א' (2022). **מפילגש לידועה: בציבור: היחסים החשאיים של ישראל עם מדינות ועם מיעוטים במזרח התיכון, 1948-2020**. עם עובד.

פויר, ש' (2021, 15 ביולי). **תנופה לנורמליזציה בין ישראל ומרוקו?** מבט על, גיליון 1495, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://bit.ly/3LymCDJ>

פסקין, ד' (2019, 12 באוגוסט). פער עמומים בין שתי הכלכלות: 83% מהיצוא הפלסטיני מגיע לישראל. **כלכליסט**. <https://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3768097,00.html>

פרי, ס' (2021, 26 במרס). "השלום עם האמירויות חשוב, אבל השלום עם מצרים הרבה הרבה יותר". **ידיעות אחרונות**. <https://www.yediot.co.il/articles/0,7340,L-5904319,00.html>

קובוביץ, י' (2021, 11 בנובמבר). ישראל עורכת תרגיל משותף עם בחריין, איחוד האמירויות ואר"ב בים האדום. **הארץ**. <https://www.haaretz.co.il/news/politics/1.10375980>

קובוביץ, י' (2021, 24 בנובמבר). גנץ חתם על הסכם לשיתוף פעולה ביטחוני בין ישראל למרוקו. **הארץ**. <https://www.haaretz.co.il/news/politics/1.10412260>

קובוביץ, י' (2022, 3 בפברואר). גנץ חתם על הסכם ביטחוני עם בחריין: "שיתוף פעולה אסטרטגי לחיזוק יציבות האזור". **הארץ**. <https://www.haaretz.co.il/news/politics/premium-1.10588942>

קרני, י' (2021, 30 ביוני). זה שלום בין עמים. **ידיעות אחרונות**.

רביד, ב' (2022). **השלום של טראמפ: הסכמי אברהם והמהפך במזרח התיכון**. משכל – ידיעות אחרונות.

רוז אליינס (2009, 24 ביולי). מאמר מערכת, גיליון 4232, עמ' 38. שגב, ש' (1980, 29 בפברואר). פריצת הדרך הדיפלומטית לישראל מול פריצת הדרך הצבאית לארה"ב. **מעריב**. <https://bit.ly/3oOldPQ>

שגב, ש' (1980, 22 באוגוסט). "הזמנתי את הנשיא נבון לבקר במצרים, לא כדי לפגוע בבגין אלא כדי לחזק תהליך הנורמליזציה". **מעריב**. <https://bit.ly/3JGdvzl>

שיגב, ר' (2001). **יחסים של המשכילים המצריים ליוזמת השלום של אנור אל-סאדאת בין השנים 1977-1981** [עבודה לתואר מוסמך] אוניברסיטת בר-אילן.

שליים, א' (2005). קיר הברזל: ישראל והעולם הערבי [י' שרת, מתרגם]. ידיעות אחרונות.

שליים, א' (2009). **המלך חוסיין – ביוגרפיה פוליטית** [ד' ברעם, מתרגמת]. דביר.

שמיר, ש' (עורך) (2004). **יחסי ישראל-ירדן: פרויקטים, כלכלה, עסקים**. הוצאת רמות – אוניברסיטת תל אביב.

שמיר, ש' (2005). ההפרדה הכלכלית בלתי אפשרית ואינה רצויה. בתוך מ' סלע (עורכת). **קשרי הכלכלה בין ישראל לפלסטינים: לקחי העבר ומבט לעתיד**. רמות – אוניברסיטת תל אביב.

שמיר, ש' (2006). ההישגים והבעיות של השלום הישראלי-מצרי. בתוך מ' סלע (עורכת). **היחסים הכלכליים בין ישראל למצרים: על סף עידן חדש?** המכון האוניברסיטאי לדיפלומטיה ולשיתוף פעולה אזורי.

שמיר, ש' (2012). **עלייתו ושקיעתו של השלום החם עם ירדן: המדינאות הישראלית בימי חוסיין**. הקיבוץ המאוחד.

שמיר, ש' (2016). **עלה טרף: סיפור המרכז האקדמי הישראלי בקהיר – פרקי יומן על המפגש בין ישראלים למצרים בעקבות כינון השלום**. אוניברסיטת תל אביב, הוצאה לאור על שם חיים רובין.

ששון, מ' (1992). **שבע השנים בארץ המצרים**. עידינים.

תדמור, י' (1980, 3 ביוני). נורמליזציה בפרופיל נמוך. **דבר**. <https://bit.ly/3oOc21H>

אל-בסתאני, ה' (2013). **مقاومة التطبيع** [המאבק נגד הנורמליזציה]. **חק אל-עודה, מס' 53**.

אל-ג'והרי, א' (2009). **الصباح: تاج اللغة وصحاح العربية** [מילון אל-צחאח: כתר השפה ושלמות הערבית]. דאר אל-חדית'.

אל-טיב, ש' (2021, 1 בנובמבר). **السلام الشعبي المفقود بين مصر وإسرائيل** [השלום העממי האבוד בין מצרים וישראל]. Middle East Transparent. <https://bit.ly/3t7lcGQ>

אל-קטאמי, א' (2020, 31 במאי). **أشهار الهيئة العربية لمجابهة التطبيع والصهيونية** [הופעת הרשות הערבית למאבק בנורמליזציה והציונות]. **רא' אלייום**. <https://bit.ly/3M4yxJM>

المؤشر العربي 2017/2018 [האינדקס הערבי 2017/2018] (2018). אל-מרכז אל-ערבי לל-אבחאת' ודראסת אל-סיאסאת Arab Center for Research & Policy Studies. עמ' 36. <https://bit.ly/3uTlqoN>

חמדאן, ע' (1989). **التطبيع: استراتيجية الاختراق الصهيوني** [הנורמליזציה: אסטרטגיית החדירה הציונית]. דאר אל-אמאן לל-טבאעה ואל-נשר.

יקין, ס' (2003). **التطبيع: بين المفهوم والممارسة** [הנורמליזציה: בין הרעיון והיישום]. אל-מא'ססה אל-פלסטיניה לל-ארשאד אל-קומי. עבד אל-ראזק, ח' (2000). **التطبيع ومقاومة الغزوة الصهيونية** [הנורמליזציה והמאבק נגד הפלישה הציונית]. ללא שם הוצאה. עוצ', מ' (1988). **الاستخراجية الإسرائيلية لتطبيع العلاقات مع البلاد العربية** [האסטרטגיה הישראלית לנורמליזציה של היחסים עם מדינות ערב]. מרכז דראסאת אל-יחדה ל-ערביה.

ע'אלי, ב' (1990). **أحداث سياسية** [שיחות מדיניות]. מכתבת אל-אנגלוראל-מצריה.

Abadi, J. (2005). The road to the Israeli-Polish rapprochement. *Middle Eastern Studies*, 41(6), 863-888. <https://www.jstor.org/stable/4284413>

Andoni, G. (2003). *The people-to-People programmes: Peacemaking or normalisation?* EuroMeSCo Brief 1. <https://bit.ly/3BkUZt1>

Arab barometer VI: Morocco country report (2021). <https://bit.ly/3Bj30yC>

Barston, R.P. (2006). *Modern diplomacy*, 3rd Ed. Pearson Longman.

Caplan, R. (2019). *Measuring peace: Principles, practices and politics*. Oxford University Press.

Cha, D.V. (1996). Bridging the gap: The strategic context of the 1965 Korea-Japan normalization treaty, *Korean Studies*, 20(1), 123-160. DOI: 10.1353/ks.1996.0009

Cowan, J. M. (Ed.). 1994 [1979]. *Arabic-English dictionary: The Hans Wehr dictionary of modern written Arabic*. 4th ed. Spoken Language Services.

Dajani, M., & Baskin, G. (2006). Israeli-Palestinian joint activities: Problematic endeavor, but necessary challenge. In E. Kaufman, W. Salem & J. Verhoeven (Eds.), *Bridging the divide: Peacebuilding in the Israeli-Palestinian conflict* (pp. 87-109). Lynne Rienner.

סלע, מ' (עורכת) (2006). **היחסים הכלכליים בין ישראל למצרים: על סף עידן חדש?** המכון האוניברסיטאי לדיפלומטיה ולשיתוף פעולה אזורי.

עג'מי, פ' (2000). **ארמון החלומות של הערבים: אודיסיאה של דור** [ע' זילבר, מתרגמת]. עם עובד.

עלי, כ' (1993). **לוחמים ועושי שלום** [א' רובינזון, מתרגם]. מערכות.

פודה, א' (2019). ישראל והפלסטינים: הזדמנויות וההמחצות לשלום מאז ראשית הסכסוך ועד הסכמי אוסלו (1993-2020). בתוך א' לביא, י' רונן וה' פישמן (עורכים). **25 שנה לתהליך אוסלו: ציון דרך בניסיונות ליישוב הסכסוך הישראלי-פלסטיני**. כרמל.

פודה, א' (2021, 30 בנובמבר). **זה עוד לא היה: ההסכם הצבאי בין ישראל למרוקו**. N12. <https://bit.ly/3LvAVZQ>.

פודה, א' (2022). **מפילגש לידועה: בציבור: היחסים החשאיים של ישראל עם מדינות ועם מיעוטים במזרח התיכון, 1948-2020**. עם עובד.

פויר, ש' (2021, 15 ביולי). **תנופה לנורמליזציה בין ישראל ומרוקו?** מבט על, גיליון 1495, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://bit.ly/3LymCDJ>

פסקין, ד' (2019, 12 באוגוסט). פער עמומים בין שתי הכלכלות: 83% מהיצוא הפלסטיני מגיע לישראל. **כלכליסט**. <https://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3768097,00.html>

פרי, ס' (2021, 26 במרס). "השלום עם האמירויות חשוב, אבל השלום עם מצרים הרבה הרבה יותר". **ידיעות אחרונות**. <https://www.yediot.co.il/articles/0,7340,L-5904319,00.html>

קובוביץ, י' (2021, 11 בנובמבר). ישראל עורכת תרגיל משותף עם בחריין, איחוד האמירויות ואר"ב בים האדום. **הארץ**. <https://www.haaretz.co.il/news/politics/1.10375980>

קובוביץ, י' (2021, 24 בנובמבר). גנץ חתם על הסכם לשיתוף פעולה ביטחוני בין ישראל למרוקו. **הארץ**. <https://www.haaretz.co.il/news/politics/1.10412260>

קובוביץ, י' (2022, 3 בפברואר). גנץ חתם על הסכם ביטחוני עם בחריין: "שיתוף פעולה אסטרטגי לחיזוק יציבות האזור". **הארץ**. <https://www.haaretz.co.il/news/politics/premium-1.10588942>

קרני, י' (2021, 30 ביוני). זה שלום בין עמים. **ידיעות אחרונות**.

רביד, ב' (2022). **השלום של טראמפ: הסכמי אברהם והמהפך במזרח התיכון**. משכל – ידיעות אחרונות.

רוז אליינס (2009, 24 ביולי). מאמר מערכת, גיליון 4232, עמ' 38. שגב, ש' (1980, 29 בפברואר). פריצת הדרך הדיפלומטית לישראל מול פריצת הדרך הצבאית לארה"ב. **מעריב**. <https://bit.ly/3oOldPQ>

שגב, ש' (1980, 22 באוגוסט). "הזמנתי את הנשיא נבון לבקר במצרים, לא כדי לפגוע בבגין אלא כדי לחזק תהליך הנורמליזציה". **מעריב**. <https://bit.ly/3JGdvzl>

שיגב, ר' (2001). **יחסים של המשכילים המצריים ליוזמת השלום של אנור אל-סאדאת בין השנים 1977-1981** [עבודה לתואר מוסמך] אוניברסיטת בר-אילן.

שליים, א' (2005). קיר הברזל: ישראל והעולם הערבי [י' שרת, מתרגם]. ידיעות אחרונות.

שליים, א' (2009). **המלך חוסיין – ביוגרפיה פוליטית** [ד' ברעם, מתרגמת]. דביר.

שמיר, ש' (עורך) (2004). **יחסי ישראל-ירדן: פרויקטים, כלכלה, עסקים**. הוצאת רמות – אוניברסיטת תל אביב.

שמיר, ש' (2005). ההפרדה הכלכלית בלתי אפשרית ואינה רצויה. בתוך מ' סלע (עורכת). **קשרי הכלכלה בין ישראל לפלסטינים: לקחי העבר ומבט לעתיד**. רמות – אוניברסיטת תל אביב.

שמיר, ש' (2006). ההישגים והבעיות של השלום הישראלי-מצרי. בתוך מ' סלע (עורכת). **היחסים הכלכליים בין ישראל למצרים: על סף עידן חדש?** המכון האוניברסיטאי לדיפלומטיה ולשיתוף פעולה אזורי.

- della Ragione, T. (2021, May 5). Morocco's normalization with Israel: The party for Justice and Development (PJD)'s reaction. *Tel Aviv Notes*, 15(4), MDC. <https://bit.ly/3LAkkDZ>
- Fakhro, E. (2021, June 23). *Selling normalization in the Gulf*. MERIP. <https://bit.ly/3v6nVUT>
- Fardella, E. (2009). The Sino-American Normalization: A Reassessment. *Diplomatic History*, 33(4), 545-578. <https://doi.org/10.1111/j.1467-7709.2009.00799.x>
- Friedman, T.L. (2002, February 17). An intriguing signal from the Saudi crown prince. *The New York Times*. <https://nyti.ms/3H0iWY9>
- Georgia and Russia: Why and how to save normalization (2020, October 27). Briefing No. 90. International Crisis Group. <https://bit.ly/3Jw8eKB>
- Ginat, R., & Abu Ghazaleh Mahajneh, M. (2021). Rethinking the Israeli-Egyptian peace: Perceptions and receptions within Egyptian society (1977-1982). *Contemporary Review of the Middle East*, 9, 9-30.
- Han, X. (1992). Sino-Israeli Relations. *Journal of Palestine Studies*, 22(2), 62-77. <https://doi.org/10.2307/2537269>
- Harlow, B. (1986). Egyptian intellectuals and the debate on the "normalization of cultural relations". *Cultural Critique*, 4, 33-58. <https://doi.org/10.2307/1354333>
- Hassanein, H. (2021, August 31). What the new style of normalization looks like. *The Jerusalem Post*. <https://bit.ly/3oO6eoR>
- Hava, J.G. (1982). *Al-Farā'id: Arabic-English dictionary*. Dar al-Mashriq.
- Hegghammer, T. (2001). *Tatbi': The Egyptian debate over normalisation of relations with Israel, 1979-2000*. [MA Thesis], Oxford University Press.
- Herzog, S., & Hai, A. (2005). *The power of possibility: The role of people-to-people programs in the current Israeli-Palestinian reality*. Friedrich Eber Stiftung. <https://bit.ly/34F2ak1>
- Hill, F., Kemal K., & Moffatt, A. (2015). Armenia and Turkey: From normalization to reconciliation. *Turkish Policy Quarterly*, 13(4), 127-138. <https://bit.ly/3rN5Mcv>
- Hitman, G., & Zwillig, M. (2021). Normalization with Israel: an analysis of social networks discourse within Gulf states, *Ethnopolitics*. <https://doi.org/10.1080/17449057.2021.1901380>
- Hoffman, A. (2020). Gulf citizens against normalization: Reactions to Israel's normalization agreements with the UAE and Bahrain. *Beehive Middle East Social Media*, 8(6), 3-7.
- Hoglund, K., & Soderberg Kovacs, M. (2010). Beyond the absence of war: The diversity of peace in post-settlement societies. *Review of International Studies*, 36(2), 367-390. <https://www.jstor.org/stable/40783203>
- Hsiao T.G. & Witunski, M. (Eds.) (1983). *Sino-American normalization and its policy implications*. Praeger.
- Jimmy Carter, "Establishing diplomatic relation with China" (1978, December 15). USC US-China Institute. <https://bit.ly/3HN1bfP>
- Joint Palestinian-Israeli Public Opinion Poll (2000). PSR. <https://www.pcpsr.org/en/node/461>
- Kirby, W.C., Ross, R.S., & Li, G. (Eds.) (2007). *Normalization of U.S.-China relations*. Harvard University Press.
- Kornbluth, D. (2002). Jordan and the anti-normalization campaign, 1994-2001. *Terrorism and Political Violence*, 14(3), 80-108. <https://doi.org/10.1080/714005622>
- Landau, E.B. (2006). *Arms Control in the Middle East: Cooperative security dialogue and regional constraints*. Sussex Academic Press.
- Lane, E.W. (1956). *Arabic-English lexicon*, Vol. 5. Fredrick Ungar Publishing.
- Lim, A. (Ed.) (2012). *The case for sanctions against Israel*. Verso.
- Lucas, E.R. (2004). Jordan: The death of normalization with Israel. *Middle East Journal*, 58(1), 93-111. DOI:10.3751/58.1.15
- Lukacs, Y. (1997). *Israel, Jordan, and the peace process*. Syracuse University Press.
- Macmillan dictionary (n.d.). *Normalize relations*. <https://www.macmillandictionary.com/dictionary/british/normalize-relations>
- Mi'ari, M. (1999). Attitudes of Palestinians toward normalization with Israel. *Journal of Peace Studies*, 36(3), 339-348. <https://doi.org/10.1177/0022343399036003006>
- Miller, B. (2000). "The International, regional and domestic sources of regional peace. In A.M. Kacowicz, Y. Bar-Siman-Tov, O. Elgström, & M. Jerneck (Eds.), *Stable peace among nations* (pp. 55-73) Rowman and Littlefield.
- Mobius, J.M. (1966). The Japan-Korea normalization process and Korean anti-Americanism. *Asia Survey*, 6(4), 241-248. <https://doi.org/10.2307/2642122>
- Muasher, M. (2008). *The Arab center: The promise of moderation*. Yale University Press.
- Naser-Najjab, N. (2020). *Dialogue in Palestine: The people-to-people diplomacy programme and the Israeli-Palestinian conflict*. I. B. Tauris.
- Oda, S. (1967). The normalization of relations between Japan and the Republic of Korea. *The American Journal of International Law*, 61(1), 35-56. DOI: <https://doi.org/10.2307/2196830>
- Palestine BDS National Committee (n.d.). BDS. <https://bdsmovement.net/bnc>
- Podeh, E. (2007). Normal relations without normalization: The evolution of Egyptian-Israeli relations, 1979-2006 — The politics of cold peace. In E.G. Corr, J. Ginat, & S.M. Gabbay (Eds.), *The search for Israeli-Arab peace: Learning from the past and building trust* (pp. 107-129). Sussex Academic Press.
- Podeh, E. (2015). *Chances for peace: Missed opportunities in the Arab-Israeli conflict*. University of Texas Press.
- Podeh, E. (2018). A distorted other: Jews, Israel and the Arab-Israeli conflict in Egyptian school textbooks. In E. Podeh & S. Alayan (Eds.), *Multiple alterities: Views of others in textbooks of the Middle East* (pp. 141-166). Palgrave/Macmillan.
- Riboua, Z. (2020, December 24). *How Moroccans reacted to normalization with Israel*. The Atlantic Council. <https://bit.ly/3I7rZYF>

הערות

- 1 נוסח ההסכם:
<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20583/volume-583-I-8471-English.pdf>
- 2 פירוש המילה תטביע בערבית
<https://www.maaajim.com/dictionary/%D8%AA%D8%B7%D8%A8%D9%8A%D8%B9>
- 3 הערך טב"ע [בניין: 2], מילון ערבי-עברי מאת מנחם מילסון
<https://arabdictionary.huji.ac.il/Arab Dictionary V2#/ Search>
- 4 מאמר מערכת "בין אל-מקאטעה ואל-תטביע", גיליון מיוחד של כתב העת מפגש, שעסק בעמדות של יוצרים ערבים בנושא הנורמליזציה (סתיו 1995), עמ' 1.
- 5 מונחים נוספים לתיאור דגם זה יכולים להיות **נורמליזציה חלקית** (Partial Normalization), **נורמליזציה כפויה** (Imposed Normalization) או **נורמליזציה סלקטיבית** (Selective Normalization)
- 6 נוסח ההסכמים:
https://www.knesset.gov.il/process/docs/camp_david.htm
- 7 נוסח ההסכם:
https://www.knesset.gov.il/process/asp/event_frame.asp?id=23
- 8 נוסח חוזה השלום:
<https://www.knesset.gov.il/process/docs/peace-jordan.htm>
- 9 ראו בהקשר זה: קו לעובד <https://bit.ly/35CxnVf>
- 10 הסכם הצהרת העקרונות:
https://www.knesset.gov.il/process/asp/event_frame.asp?id=37
- 11 הסכם ביניים ישראלי-פלסטיני:
<https://www.knesset.gov.il/process/docs/heskemb7.htm>
- 12 יש לציין כי לא ניתן למצוא את נוסח ההסכם באתר משרד החוץ של האמירויות או באתר ממשלת האמירויות. בתקשורת האמיריתית פורסמו רק עיקריו. באתר משרד החוץ של האמירויות ישראל לא מופיעה ברשימת המדינות שלאמירויות יש הסכמים דיפלומטיים איתן.
<https://www.mofaic.gov.ae/ar-ae/the-UAE/UAE-the-achiever/Agreements>
- Rozman, G. (Ed.) (2000). *Japan and Russia: The tortuous path to normalization, 1949-1999*. S. Martin's Press.
- Salem, W. (2005). The anti-normalization discourse in the context of Israeli-Palestinian peace building. *Israel-Palestine Journal of Politics, Economics, and Culture*, 12(1), 100-109.
- Satloff, R. (1995). The Jordan-Israel treaty: A remarkable document. *Middle East Quarterly*, 2(1), 47-51.
- Scham, P.L. & Russell E.L. (2003). 'Normalization' and 'Anti-Normalization' in Jordan: The public debate. *Israel Affairs*, 9(3), 141-164. <https://doi.org/10.1080/13537120412331321573>
- Sela, A. (2005). Politics, identity and peacemaking: The Arab discourse on peace with Israel in the 1990s. *Israel Studies*, 10(2), 15-71. DOI: [10.1353/is.2005.0122](https://doi.org/10.1353/is.2005.0122)
- Serbia and Kosovo: The path to normalization* (2013, February 19). Europe Report 223. International Crisis Group. <https://bit.ly/3HQeTP7>
- Shai, A. (2011). Sino-Israeli relations: Current reality and future prospects. *Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia)*, 5(2), 17-42. <https://doi.org/10.1080/19370679.2011.12023178>
- Shamir, S. (1988). Israeli views of Egypt and the peace process: The duality of vision. In W.B. Quandt (Ed.), *The Middle East: Ten years after Camp David*. The Brookings Institute.
- Singer, J. (2021). Introductory note to the Abraham Accords: Normalization agreements signed by Israel with the UEA, Bahrain, Sudan and Morocco. *International Legal Material*, 60(3), 448-463. DOI: <https://doi.org/10.1017/ilm.2021.18>
- Stein, W.K. (1997). Continuity and change in Egyptian-Israeli relations, 1973-97. In E. Karsh (Ed.), *From Rabin to Netanyahu: Israel's troubled agenda* (pp. 296-320). Frank Cass.
- Stern M.L. (2005). *Defense relations between the United States and Vietnam: The process of normalization 1977-2003*. McFarland and Company.
- Stewart, D. (2007). *Good neighborly relations: Jordan, Israel and the 1994-2004 peace process*. Tauris Academic Studies.
- The 2019-2020 Arab Opinion Index: Main results in brief* (2020, November 6). Arab Center Washington DC. <https://bit.ly/3HQMaJZ>
- The UAE and Israel: A year of progress* (2021, September 10). Embassy of the United Arab Emirates Washington DC. <https://bit.ly/3snP1VA>
- UAE opposition establishes anti-normalization group against Israel (2020, August 24). *The Jerusalem Post*. <https://bit.ly/34WPu7J>
- Vishwanathan, S. (1973). *Normalization of Japanese-Soviet relations, 1945-1970*. The Diplomatic Press.